

મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજા વિરચિત

પાતંજલયોગલક્ષણ બત્રીશી એક પરિશીલન

૧૧

: સંકલન :

પૂ. આ. ભ. શ્રી. વિ. ચન્દ્રગુપ્ત સૂમ.

: પ્રકાશક :

શ્રી અનેકાન્ત પ્રકાશન જેન રીલિજિયસ ટ્રસ્ટ

મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્વશોવિજયજી મહારાજ-
વિરચિત 'દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા' પ્રકરણાન્તર્ગત

પાતઞ્જલયોગલક્ષણ બત્રીશી-એક પરિશીલન

૧૧

: પરિશીલન :

પૂ. પરમશાસનપ્રભાવક પૂજ્યપાદ સ્વ. આ. ભ. શ્રી. વિ. રામચન્દ્રસૂ. મ. સા. ના

પદ્મટાલંકાર પૂ. સ્વ. આ. ભ. શ્રી. વિ. મુક્તિચન્દ્ર સૂ. મ. સા. ના શિષ્યરત્ન

પૂ. સ્વ. આ. ભ. શ્રી. વિ. અમરગુપ્ત સૂ. મ. સા. ના શિષ્યરત્ન

~~પૂ. આ. ભ. શ્રી. વિ. ચન્દ્રગુપ્ત સૂ. મ.~~

શ્રી ~~અનેકાચાર્ય પ્રકાશન~~ જન રીલીઝયસ ટ્રસ્ટ

: આર્થિક સહકાર :

એક સદ્ગૃહસ્થ

પાતઞ્જલયોગસક્ષણ બત્રીશી-એક પરિશીલન - ૧૧

આવૃત્તિ - પ્રથમ : પ્રકાશન : વિ. સં. ૨૦૫૮

નકલ - ૧૦૦૦ શ્રી અનેકાન્ત પ્રકાશન- જૈન રીલીઝયસ ટ્રસ્ટ

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

શા. સૂર્યકાન્ત ચતુરલાલ

મુ. પો. મુરબાડ (જિ. ઠાણે)

રજનીકાંત એફ. વોરા

૬૫૫, સાચાપીર સ્ટ્રીટ,
પુણે કંમ્પ, પુણે - ૪૧૧૦૦૧.

મુકુંદભાઈ આર. શાહ

પ, નવરત્ન ફ્લેટ્સ

નવા વિકાસગૃહ માર્ગ

પાલડી- અમદાવાદ-૭

વિજયકર કાંતિલાલ ઝવેરી

પ્રેમવર્ધક ફ્લેટ્સ

નવા વિકાસગૃહ માર્ગ-પાલડી

અમદાવાદ- ૩૮૦૦૦૭

જતીનભાઈ હેમચંદ શાહ

‘કોમલ’ છાપરીયાશેરી : મહીધરપુરા

સુરત - ૩૯૫૦૦૩

: આર્થિક સહકાર :

એક સદ્ગૃહસ્થ

: મુદ્રણ વ્યવસ્થા :

કુમાર

૧૩૮-બી, ચંદાવાડી, બીજે માળે,

સી. પી. ટેંક રોડ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪.

ફોન : ૩૮૮ ૬૩૨૦/૩૮૮ ૫૦૨૮

પરિશીલનની પૂર્વે...

દેવાધિદેવ શ્રી અરિહંતપરમાત્માના પરમતારક શાસનને છોડીને અન્ય કોઈ પણ શાસનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એનું કારણ એ છે કે મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવનારાં સાધનોનો પારમાર્થિક ઉપદેશ માત્ર શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માના શાસનમાં છે. ‘અન્ય દર્શનકારોના શાસનમાં પરમાર્થથી મોક્ષનાં સાધનોનો ઉપદેશ જ નથી.’-આ વાત જ્યાં સુધી સમજવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી શ્રી વીતરાગપરમાત્માએ ઉપદેશોનાં મોક્ષસાધનોની સુદૃઢ પ્રતિપત્તિ શક્ય નથી.

આ પૂર્વેની દશમી બત્રીશીમાં મોક્ષના કારણભૂત સઘળાચ આત્મવ્યાપારને યોગ તરીકે વર્ણવીને; આ બત્રીશીમાં પતંજલિ ઋષિએ યોગાનુશાસનમાં જે યોગનું લક્ષણ-સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે તેની વિચારણા કરી છે. ‘ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધને યોગ કહેવાય છે’ આ લક્ષણની નિર્દોષતાદિનો વિચાર કરતાં પૂર્વે શરૂઆતમાં સાંખ્યદર્શનપ્રસિદ્ધ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે.

સાંખ્યદર્શનની માન્યતા મુજબ પુરુષ અને પ્રકૃતિ આ બે મૂળભૂત તત્ત્વો છે. એમાં પુરુષ ચેતન છે. શુદ્ધ(નિરુપાધિક) સ્ફટિકાદિની જેમ શુદ્ધ, નિરંજન અને નિરાકાર છે. ઉત્પન્ન નહીં થયેલો, ક્યારેય નાશ નહીં પામનારો અને સદાને માટે સ્થિર એક સ્વભાવવાળો એવો કૂટસ્થ નિત્ય છે. તલના ફોતરાના ત્રીજા ભાગ જેટલું પણ જેમાં પરિવર્તન આવતું નથી, એવો તે અપરિણામી નિત્ય છે.

પ્રકૃતિ જડ છે. પરિણામી નિત્ય છે. તેનાથી બુદ્ધિ (ચિત્ત-મહત્ત્વ) ઉત્પન્ન થાય છે. તેનાથી અહંકાર(અસ્મિતા) ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી અગિયાર ઈન્દ્રિયો અને રૂપાદિ પંચતન્માત્રા-આ સોળનો ગણ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે બધાથી યથાયોગ્ય પાંચ

મહાભૂતોની(પૃથ્વી-જલાદિની) ઉત્પત્તિ થાય છે. અનાદિકાળથી પુરુષ અને પ્રકૃતિના નિરંતર સન્નિધાનથી બંને વચ્ચેના ભેદનો અગ્રહ હોવાથી પુરુષને કર્તૃત્વનું અને પ્રકૃતિને ચૈતન્યનું અભિમાન છે. આ જ પુરુષના સંસારનું મુખ્ય બીજ છે. યોગના પરિશીલનથી ભેદનો ગ્રહ થવાથી પુરુષ સ્વરૂપસ્થ બને છે. એ જ પુરુષનો મોક્ષ છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ આ બધું વિચારતાં રમણીય ભાસે છે. પરંતુ પરમાર્થથી આ બધું વિચારીએ તો ખૂબ જ વિચિત્ર જણાયા વિના રહેતું નથી.

ગ્રંથકાર પરમર્ષિએ પ્રારંભમાં સાંખ્યોના મતનું સંક્ષેપથી પણ સ્પષ્ટપણે નિર્દર્શન કરાવીને ગ્રંથના મધ્યભાગમાં તેમાં રહેલા દોષોનું દર્શન કરાવ્યું છે. એ બધું વિચારવાથી એક વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે કે આટલી આત્મલક્ષી તાત્ત્વિક વાતો કરવા છતાં અન્યદર્શનકારો પરમાર્થનો લેશ પણ પામી શક્યા નથી અને એમની વાતોમાં આપણે આવી જઈએ તો આપણને પણ પરમાર્થનો અંશ પણ પ્રાપ્ત નહીં થાય.

બન્નીશીના અંતભાગમાં સાંખ્યદર્શનપ્રસિદ્ધ મોક્ષ પણ ખરેખર તો વાસ્તવિક નથી. તેથી તેમના યોગશાસ્ત્રના ઉપદેશનો કોઈ જ અર્થ નથી. એ સમજાવીને જૈન દર્શનની વાસ્તવિકતાનું સમર્થન કર્યું છે. અંતે પતંજલિપ્રણીત યોગલક્ષણ સદોષ હોવાથી; નિશ્ચય અને વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ સદ્ગત એવા શ્રી જૈનદર્શન-પ્રસિદ્ધ યોગના લક્ષણની ઉપાદેયતાનું સમર્થન કર્યું છે. એ મુજબ યોગલક્ષણની વાસ્તવિકતાને સમજી વિચારીને વાસ્તવિક યોગને પ્રાપ્ત કરવા આપણે સૌ પ્રયત્નશીલ બની રહીએ એ જ એક અભિલાષા...

આ.વિ. ચન્દ્રગુપ્તસૂરિ

અથ પ્રારમ્ભ્યતે પાતઙ્ગલયોગલક્ષણદ્વાત્રિંશિકા ॥

આ પૂર્વેની બત્રીશીમાં પોતાની માન્યતા મુજબનું યોગના લક્ષણનું નિરૂપણ કર્યું. ‘એ લક્ષણ જ બરાબર છે.’-આવી સ્થિરતા, બીજાની માન્યતા મુજબના યોગ-લક્ષણની વિચારણાથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે માટે આ બત્રીશીમાં અન્યયોગલક્ષણના નિરૂપણનો આરંભ કર્યો છે. અર્થાદ્ બીજાની માન્યતા મુજબના યોગલક્ષણની વિચારણા માટે આ બત્રીશીનો આરંભ કર્યો છે-

ચિત્તવૃત્તિનિરોધન્તુ, યોગમાહ પતઙ્ગલિઃ ।

દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપાવસ્થાનં, યત્ર સ્યાદવિકારિણિ ॥૧૧-૧॥

“ચિત્તની વૃત્તિઓનો જે નિરોધ છે તેને પતઙ્ગલિ યોગ કહે છે. જે અવિકારી હોતે છતે દ્રષ્ટા-પુરુષનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન હોય છે...” (તે ચિત્ત છે. શ્લો.નં. ૩માં એનો સંબંધ છે.)-આ પ્રમાણે પ્રથમ શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે. આશય એ છે કે ‘યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ’ ॥૧-૨॥ આ સૂત્રથી પતઙ્ગલિએ ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધને યોગ તરીકે વર્ણવ્યો છે. રાગ, દ્વેષ અને મોહાદિના કારણે થનારી જે ચિત્તવૃત્તિઓ છે; તેના નિરોધ-અવરોધને યોગ કહેવાય છે. ચિત્ત, તેની વૃત્તિઓ અને તેનો નિરોધ : એ બધાનું સ્વરૂપ અનુક્રમે હવે પછી વર્ણવવામાં આવશે.

શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી ‘ચિત્ત’નું સ્વરૂપ વર્ણવાય છે. તેનો આશય એ છે કે-જ્યારે જે અવિકારી હોતે છતે દ્રષ્ટા

પુરુષ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ પોતાના સ્વભાવમાં અવસ્થિત બને છે; તે ચિત્ત છે. આમ તો દ્રષ્ટા-પુરુષ શુદ્ધ ચેતન અને પુષ્કરપત્રની જેમ નિર્લેપ છે. પરંતુ બુદ્ધિ(ચિત્ત) દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલા બાહ્ય અને અભ્યંતર(ઘટાદિ અને કામાદિ)-વિષયોનું પ્રતિબિંબ(ચિત્-છાયાનો સંસ્ક્રમ); અવિવેક-(ભેદજ્ઞાનનો અભાવ)ના કારણે દ્રષ્ટા પુરુષમાં પડતું હોવાથી જપાપુષ્પના સન્નિધાનમાં વર્તતી લાલાશના કારણે શુદ્ધ સ્ફટિકની જેમ જ પુરુષમાં વૃત્તિઓનું દર્શન થતું હોય છે. પરંતુ ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ થવાથી પ્રાપ્ત વિવેકખ્યાતિ-(ભેદજ્ઞાન)ના કારણે હવે ચિત્સંસ્ક્રમ થતો નથી. તેમ જ વિષયાકાર પરિણત થવાનો પરિણામ પણ; કર્તૃત્વાભિમાનની નિવૃત્તિ થવાથી છૂટી જાય છે. તેથી પુરુષનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થાય છે. સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ આ ત્રણ ગુણવાળી પ્રકૃતિનો પરિણામ બુદ્ધિ છે. તેને જ અહીં યોગસૂત્રમાં ચિત્તસ્વરૂપે વર્ણવાય છે. સામાન્ય રીતે સાંખ્યદર્શનપ્રસિદ્ધ પુરુષ, પ્રકૃતિ અને બુદ્ધિ તત્ત્વને સમજવા માટે અન્યદર્શનપ્રસિદ્ધ શુદ્ધ આત્મા, કર્મ અને મનનો વિચાર કરવાથી ચોક્કસ રીતે તેનો ખ્યાલ આવી શકશે. પુરુષમાં બુદ્ધિ દ્વારા પ્રતિબિંબિત થનારી પ્રકૃતિના કારણે પુરુષને કર્તૃત્વનું અભિમાન હતું. એમાં મુખ્યપણે વિવેકખ્યાતિનો અભાવ પ્રયોજક હોય છે. વિવેકખ્યાતિની વ્યુત્પત્તિથી જ્યારે કર્તૃત્વનું અભિમાન દૂર થાય છે, ત્યારે આત્મા-પુરુષ-દ્રષ્ટા સ્વસ્વરૂપમાં અવસ્થિત થાય છે. આ

વાત 'તદા દ્રઘઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્' ॥૧-૩॥ આ સૂત્રમાં જણાવી છે. ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ થયે છતે દ્રઘા-પુરુષનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થાય છે. આથી સમજી શકાશે કે જેની અવિકારી અવસ્થામાં પુરુષનું સ્વ-સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થાય છે તે ચિત્ત છે. આનો અર્થ એવો નથી કે તે પૂર્વે દ્રઘાનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન હતું નહિ. કારણ કે તેમ માનવાથી પુરુષમાં પરિણામિત્વ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. સાદ્ય્યાદિની માન્યતા મુજબ પુરુષ કૂટસ્થ નિત્ય છે. તલના ફોતરાના ત્રીજા ભાગ જેટલું પણ તેમાં પરિવર્તન આવતું નથી. જપાપુષ્પના સન્નિધાનમાં પ્રતીયમાન સ્ફટિકની રક્તતાની જેમ જ વિવેકધ્યાતિના અભાવે ચિત્તની વૃત્તિઓ દ્રઘા-પુરુષમાં પ્રતીત થતી હોય છે, પરંતુ તે અતાત્વિક છે. ચિત્તની વૃત્તિઓ જલના તરફોની જેમ જ ચિત્તમાં વિલીન થાય છે, ત્યારે તે ચિત્ત નિરુદ્ધ કહેવાય છે. ચિત્તની ક્ષિપ્ત, વિક્ષિપ્ત, મૂઢ... ઇત્યાદિ અનેક અવસ્થાઓ છે. જિજ્ઞાસુઓએ તે અન્ય ગ્રંથથી જાણી લેવું જોઈએ. અહીં તો પ્રકૃતોપયોગી અંશનું જ નિરૂપણ કર્યું છે. ॥૧૧-૧॥



ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ થયો ન હોય ત્યારે ચિત્તનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે : તે જણાવાય છે-

આપન્ને વિષયાકારં, યત્ર ચેન્દ્રિયવૃત્તિતઃ ।

પુમાન્ ભાતિ તથા ચન્દ્રશ્ચલત્રીરે ચલન્ યથા ॥૧૧-૨॥

“ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ દ્વારા જે વિષયાકાર પરિણત થયે છે; ચાલતા પાણીમાં ચંદ્ર જેમ ચાલતો દેખાય છે; તેમ પુરુષ દેખાય છે.”... (તે ચિત્ત છે. શ્લોક. નં. ૩ માં એનો સંબંધ છે.)-આ પ્રમાણે બીજા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે ઈન્દ્રિયો અને વિષયોના સંબંધના કારણે જે વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ચિત્તના વિષયાકાર પરિણામ છે. તેને લઈને પુરુષમાં પણ અવિવેકના કારણે વૃત્તિઓનું સાઙ્ગ્ય વર્તાય છે. ઘટપટાદિ બાહ્ય વિષયાકાર પરિણત ચિત્ત અને કામક્રોધાદિ સ્વરૂપ અભ્યન્તર પરિણામોથી પરિણત ચિત્તનું પ્રતિબિંબ વિવેકખ્યાતિના અભાવે દ્રષ્ટા-પુરુષમાં પડે છે ત્યારે વહેતા પાણીના પ્રવાહમાં, સ્થિર એવો પણ ચંદ્ર જેમ ચાલતો દેખાય છે તેમ સ્વગત-ધર્માધ્યારોપના અધિષ્ઠાનરૂપે પુરુષ પ્રતીત થાય છે. ચિત્તમાં રહેલી(પાણીમાં રહેલી) વૃત્તિઓ(ચાલવાની ક્રિયા)ના અધ્યારોપનું અધિષ્ઠાન(આશ્રય) પુરુષ(ચંદ્ર) બને છે.

‘વૃત્તિસારૂપ્યમિતરત્ર’ ॥૧-૪॥ આ યોગસૂત્ર દ્વારા ઉપર જણાવેલી વાતને જણાવતાં જણાવ્યું છે કે વ્યુત્થાનદશામાં ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ થયેલો ન હોવાથી ઈન્દ્રિય અને વિષયના સંયોગાદિના કારણે ચિત્તમાં શાંત, ઘોર અને મૂઢ વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવા રૂપથી જ ત્યારે પુરુષ પ્રતીત થાય છે. બુદ્ધિ દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલા તે તે વિષયો બુદ્ધિ પુરુષને બતાવે છે. તેથી બુદ્ધિ-ચિત્તના સમાન સ્વરૂપથી પુરુષ પ્રતીત થાય છે. ચિત્તની તે તે વૃત્તિઓ

પુરુષમાં ઔપાધિક છે. પુરુષ તો ચેતનસ્વરૂપ જ છે. જ્ઞાનાદિ ધર્મો બુદ્ધિના જ છે, પુરુષના નહિ. પુરુષ અને ચિત્તના અવિવેકના કારણે વૃત્તિઓનું સારુખ્ય દ્રષ્ટા-પુરુષમાં પ્રતીત થાય છે.

॥૧૧-૨॥



ચિત્તનું વર્ણન કરીને હવે તેની વૃત્તિઓનું વર્ણન કરાય છે-

તच्चित्तं वृत्तयस्तस्य, पञ्चतय्यः प्रकीर्त्तिताः ।

मानं भ्रमो विकल्पश्च, निद्रा च स्मृतिरेव च ॥૧૧-૩॥

“જે અવિકારી હોતે છતે પુરુષનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થાય છે અને જેની વ્યુત્થાનદશામાં(અસમાધિદશામાં) પુરુષ ચલાયમાન(અસ્થિર) પ્રતીત થાય છે, તે ચિત્ત છે. વૃત્તિઓના સમુદાય સ્વરૂપ તે ચિત્ત સ્વરૂપ અવયવીના અવયવભૂત વૃત્તિઓ પાંચ છે, જેના અનુક્રમે માન, ભ્રમ, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ-આ નામ છે.”-આ પ્રમાણે ત્રીજા શ્લોકનો અર્થ છે. આશય એ છે કે ‘વૃત્તયઃ પંચતય્યઃ ક્લિષ્ટાઽક્લિષ્ટાઃ’ ॥૧-૫॥ આ સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ વૃત્તિઓ પાંચ છે અને તેના દરેકના ક્લિષ્ટ અને અક્લિષ્ટ એવા બે બે ભેદો છે.

તાત્પર્ય એ છે કે સામાન્ય રીતે ચિત્તની વૃત્તિઓ ઉપર

જણાવ્યા મુજબ પાંચ જ નથી; પરંતુ લજ્જા, તૃષ્ણા આદિ અસંખ્ય વૃત્તિઓ છે. ચિત્તના તે તે પરિણામો અસંખ્ય છે. તેથી તે સ્વરૂપ વૃત્તિઓ પણ અસંખ્ય છે. પ્રકૃત સ્થળે નિરોધ કરવા યોગ્ય વૃત્તિઓનું વર્ણન કરવાનો અભિ-પ્રાય હોવાથી માન, ભ્રમ... વગેરે સ્વરૂપ પાંચ જ વૃત્તિઓનું નિરૂપણ કર્યું છે. એ વૃત્તિઓના નિરોધથી સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ જાય છે. એ પાંચ વૃત્તિઓના દરેકના બે બે પ્રકાર છે. ક્લિષ્ટ અને અક્લિષ્ટ. જે વૃત્તિ; ધર્મ-અધર્મ-વાસનાના સમુદાયને ઉત્પન્ન કરીને અવિદ્યાદિ ક્લેશને ઉત્પન્ન કરે છે, તેને ક્લિષ્ટવૃત્તિ કહેવાય છે અને જે વૃત્તિઓ પ્રકૃતિ-પુરુષના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન કરે છે; તે વૃત્તિઓ અક્લિષ્ટ છે. તે ગુણાધિકારની વિરોધિની છે. ધર્મ અને અધર્માદિને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા આગામી જન્મનો આરંભ કરવો તે ગુણાધિકાર છે. વિવેકખ્યાતિના ઉદય(પ્રાદુર્ભાવ)થી એ ગુણાધિકારનો અંત આવે છે. તેથી વિવેકખ્યાતિપ્રયોજક સાત્ત્વિક વૃત્તિઓ ગુણાધિકારની વિરોધિની છે. પાંચ વૃત્તિઓનો નામમાત્રથી નિર્દેશ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કર્યો છે. ‘પ્રમાણવિપર્યયવિકલ્પનિદ્રાસ્મૃતયઃ’ ॥૧-૬॥ આ યોગ-સૂત્રમાં એવો નિર્દેશ કરાયો છે. ॥૧૧-૩॥



પાંચ પ્રકારની વૃત્તિઓનાં અનુક્રમે લક્ષણો કહેવાય છે-

માનં જ્ઞાનં યથાર્થં સ્યાદતસ્મિંસ્તન્મતિર્ધ્રમઃ ।

પુંસશ્ચૈતન્યમિત્યાદૌ, વિકલ્પોઽવસ્તુશાબ્દધીઃ ॥૧૧-૪॥

“યથાર્થજ્ઞાનને માન-પ્રમાણ કહેવાય છે. અતસ્મિન્ અર્થાત્ તદભાવવત્માં તેની બુદ્ધિને ભ્રમ કહેવાય છે અને ‘પુરુષનું ચૈતન્ય’... ઇત્યાદિ અવસ્તુને જણાવનારી શબ્દ-જન્ય બુદ્ધિને વિકલ્પ કહેવાય છે.”-આ પ્રમાણે ચોથા શ્લોકનો અર્થ છે. આશય ખૂબ જ સ્પષ્ટ છે કે ઘટત્વાદિ ધર્મવત્(ઘટાદિ)માં ઘટત્વાદિનું જે જ્ઞાન છે તેને માન-પ્રમાણ કહેવાય છે. અન્યત્ર એ પ્રમાણે જણાવાયું છે કે ‘અવિસંવાદી જ્ઞાન પ્રમાણ છે.’ ઘટત્વાદિના અભાવવાળા પટાદિમાં ઘટત્વાદિનું જે જ્ઞાન છે તેને ભ્રમ-વિપર્યય કહેવાય છે. ‘વિપર્યયો મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠમ્’ ॥૧-૮॥ આ યોગસૂત્રથી મિથ્યાજ્ઞાનને વિપર્યય સ્વરૂપે વર્ણવ્યું છે. જે મિથ્યાજ્ઞાન, અસ્વરૂપપ્રતિષ્ઠ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે સર્પાદિવિષયમાં જે સર્પાદિનું જ્ઞાન થાય છે; તે પ્રમાત્મક છે. કારણ કે તે જ્ઞાનના ઉત્તરકાળમાં થનારા કોઈ જ્ઞાનથી તે બાધિત થતું નથી. તેથી તે જ્ઞાન સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠ બની રહે છે. પરંતુ દોરડાદિવિષયમાં થનારું જે સર્પ વગેરેનું જ્ઞાન છે; તે ભ્રમ-વિપર્યયસ્વરૂપ છે. કારણ કે તે જ્ઞાનના ઉત્તરકાળમાં થનારા દોરડાદિના યથાર્થજ્ઞાનથી તેનો બાધ થાય છે. તેથી તે જ્ઞાન સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠ બનતું નથી. આથી સમજી શકાશે કે જે જ્ઞાનના ઉત્તરકાળમાં થનારા યથાર્થ-

જ્ઞાનથી એ પૂર્વજ્ઞાનનો બાધ થાય છે તે અતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠજ્ઞાન ભ્રમ-વિપર્યય છે. ‘આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ છે’ ઈત્યાદિ સંશયાત્મક જ્ઞાન પણ અતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠ હોવાથી તેનો સમાવેશ વિપર્યયમાં જ કરાય છે. સંશયાત્મક જ્ઞાન વિપર્યયજ્ઞાન-વિશેષ સ્વરૂપ છે.

પુંસશ્ચૈતન્ય... ઈત્યાદિ શ્લોકાર્ધથી વિકલ્પસ્વરૂપ વૃત્તિનું વર્ણન કરાય છે. આશય એ છે કે પુરુષનું ચૈતન્ય છે... ઈત્યાદિ વાક્યોથી ઉત્પન્ન થનાર શાબ્દબોધ અવસ્તુ-વિષયક છે. એ અવસ્તુવિષયક શાબ્દબોધને વિકલ્પ કહેવાય છે. ‘દેવદત્તની કામળી’ ઈત્યાદિ વાક્યોમાં દેવદત્ત અને કામળી : એ બંને ભિન્ન છે-એ પ્રમાણે ષષ્ઠી વિભક્તિના કારણે શાબ્દબોધમાં જેમ ભેદનું ગ્રહણ(જ્ઞાન) થાય છે; તેમ પુરુષનું ચૈતન્ય... ઈત્યાદિ વાક્યથી પણ પુરુષ અને ચૈતન્ય : એ બેમાં પણ ભેદ અધ્યવસિત થાય છે, જે ખરેખર તો વિદ્યમાન જ નથી. પુરુષ ચૈતન્યસ્વરૂપ જ છે. તેનાથી તે ભિન્ન નથી. અવિદ્યમાન એવા ભેદનો આરોપ કરીને પુંસશ્ચૈતન્યમ્ ઈત્યાદિ અવસ્તુવિષયક અધ્યવસાય પ્રવર્તે છે. વસ્તુતઃ ચૈતન્ય જ પુરુષ છે. આ વાતને, ‘શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી વસ્તુશૂન્યો(અસદર્થવિષયો) વિકલ્પઃ’ ॥૧-૧॥ આ યોગસૂત્રથી જણાવી છે. શબ્દને સાંભળ્યા પછી વસ્તુથી શૂન્ય જે જ્ઞાનસ્વરૂપ ચિત્તની વૃત્તિ છે, તેને વિકલ્પ કહેવાય છે.

વિકલ્પ, વસ્તુશૂન્ય બોધસ્વરૂપ હોવાથી ભ્રમવિશેષ



સ્વરૂપ છે-એ પ્રમાણે નહીં કહેવું જોઈએ. કારણ કે શબ્દ-જન્યજ્ઞાનજનક હોવાથી વિકલ્પને ભ્રમસ્વરૂપ માનતા નથી. પુંસશ્ચૈતન્યમ્... ઈત્યાદિ વાક્યજન્ય જ્ઞાનથી પુરુષથી ભિન્ન એવા 'ચૈતન્ય'નો વિકલ્પાત્મક બોધ થાય છે. યદ્યપિ સામગ્રીવિશેષથી વિકલ્પાત્મક બોધ થાય છે, એટલા-માત્રથી તેને ભ્રમથી ભિન્ન માનવાની જરૂર નથી. પરંતુ અહીં વિકલ્પસ્થળે વિષયનો અભાવ હોય છે. તેનું (વિષયાભાવનું) જ્ઞાન થવા છતાં તેવો બોધ થાય છે અને તેવા શબ્દપ્રયોગાત્મક વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ થાય છે. આ વાતના અનુસંધાનમાં શ્રી ભોળે કહ્યું છે કે વસ્તુની વસ્તુતાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જે અધ્યવસાય પ્રવર્તે છે, તેને વિકલ્પ કહેવાય છે.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ જેના ઉત્તરકાળમાં થનારા પ્રમાત્મકજ્ઞાનથી જેનો બાધ થાય છે તે ભ્રમ છે. વિકલ્પસ્થળે આવું બનતું નથી. પુરુષનું ચૈતન્ય ન હોવાનું ખબર હોવા છતાં પુંસશ્ચૈતન્યમ્ ઈત્યાદિ વ્યવહાર પ્રવર્તમાન છે. ચૈતન્યાભાવવત્ પુરુષમાં ચૈતન્યનું જ્ઞાન થતું હોવાથી તે પ્રમાત્મક પણ નથી. ચૈતન્ય કે તેનો અભાવ... ઈત્યાદિની અપેક્ષા(વિચારણા) વિના જ પ્રવર્તમાન એ ચિત્તવૃત્તિ વિકલ્પસ્વરૂપ છે. ॥૧૧-૪॥



નિદ્રાસ્વરૂપ ચિત્તવૃત્તિનું વર્ણન કરાય છે-



નિદ્રા ચ વાસનાભાવપ્રત્યયાલમ્બના સ્મૃતા ।

સુખાદિવિષયા વૃત્તિર્જાગરે સ્મૃતિર્દર્શનાત્ ॥૧૧-૫॥

“અભાવપ્રત્યયના આલંબનવાળી વૃત્તિને નિદ્રા કહેવાય છે. જગ્રદ્ અવસ્થામાં સ્મૃતિ થતી હોવાથી સુખાદિ-વિષયક આ નિદ્રા વૃત્તિ છે.”-આ પ્રમાણે પાંચમા શ્લોકનો સામાન્ય અર્થ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તમોગુણથી સતત ઉદ્રિક્ત અવસ્થા હોવાથી આ અવસ્થામાં ચિત્ત ઈન્દ્રિય અને વિષયના સંયોગના અભાવે વિષયાકાર પરિણામ પામતું નથી. તેથી ભાવપ્રત્યયના(ભાવવિષયક ઘટાદિજ્ઞાનના) આલંબનથી રહિત નિદ્રા છે. તે વખતે ચિત્ત સમસ્ત શબ્દાદિ વિષયનો પરિત્યાગ કરીને પ્રવર્તે છે. ‘અભાવપ્રત્યયાલમ્બના વૃત્તિર્નિદ્રા’ ॥૧-૧૦॥ આ યોગસૂત્રથી નિદ્રાને અભાવપ્રત્યયના આલંબનવાળી ચિત્તવૃત્તિ તરીકે વર્ણવી છે. બાહ્યઘટાદિજ્ઞાનના આલંબનથી રહિત હોવા છતાં નિદ્રા-અવસ્થામાં સુખાદિવિષયકજ્ઞાનનું આલંબન હોય છે. અન્યથા સર્વ રીતે જ્ઞાનના આલંબનથી રહિત નિદ્રાને માની લેવાય તો જગ્રત અવસ્થામાં હું સુખેથી સૂઈ ગયો’... ઈત્યાદિ જે સ્મૃતિ થાય છે, તે અનુપપન્ન બનશે. કારણ કે શયનાવસ્થામાં સુખાદિનો અનુભવ કયો ન હોય તો તેનું સ્મરણ જગ્રત અવસ્થામાં ઉપપન્ન નહીં બને. ઉદ્રિક્ત તમોવસ્થામાં આંશિક સાત્ત્વિકભાવ કે રજોભાવ ભણે ત્યારે નિદ્રાવસ્થામાં સુખ કે દુઃખનો અનુભવ થાય

છે, જેનું કાલાન્તરે જગદવસ્થામાં સ્મરણ થાય છે.

॥૧૧-૫॥



હવે ક્રમપ્રાપ્ત સ્મૃતિસ્વરૂપ વૃત્તિનું અને તેના નિરોધનું
નિરૂપણ કરાય છે-

તથાનુભૂતવિષયાસમ્પ્રમોષઃ સ્મૃતિઃ સ્મૃતા ।

આસાં નિરોધઃ શક્ત્યાન્તઃસ્થિતિર્હેતૌ બહિર્હતિઃ ॥૧૧-૬॥

“તેમ જ અનુભવેલા વિષયને જાળવી રાખવા, તેને સ્મૃતિ કહેવાય છે. પ્રમાણાદિ વૃત્તિઓનો નિરોધ એટલે વૃત્તિઓના હેતુઓમાં અંદર લીન થવું અને બહાર પ્રગટ ન થવું.”-આ પ્રમાણે છઠા શ્લોકનો અર્થ છે. આશય એ છે કે પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ પ્રમાણ, વિપર્યય(ભ્રમ), વિકલ્પ અને નિદ્રાદિથી અનુભવેલો જે વિષય છે; તેને તે સ્વરૂપે સંસ્કાર દ્વારા ચિત્તમાં સ્થાપન કરી રાખવા સ્વરૂપ સ્મૃતિ છે. ‘અનુભૂતવિષયાસમ્પ્રમોષઃ સ્મૃતિઃ’ ॥૧-૧૧॥ આ યોગસૂત્રમાં એ વાત જણાવેલી છે.

ઈન્દ્રિયાદિ દ્વારા અનુભવેલા ઘટપટાદિ વિષયોના સંસ્કાર પડે છે અને તે સ્વરૂપે કાલાન્તરે તે વિષયો પ્રતીત થાય છે. આ રીતે ચિત્તમાં-બુદ્ધિમાં અનુભવેલા વિષયોનો જે ઉપારોહ થાય છે તેને સ્મૃતિ કહેવાય છે. અહીં એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે વિષયોનું આધિક્ય સ્મૃતિમાં હોતું નથી. અનુભૂત વિષયોથી અધિક વિષય સ્મૃતિમાં હોતા

નથી. સંસ્કારની મંદતાદિના કારણે વિષયોની અલ્પતા હોય-
એ બને, પરંતુ અનુભૂતવિષયથી અધિક વિષય, સ્મૃતિના
નથી.

ચિત્તની આ પાંચેય વૃત્તિઓનું પોતાના કારણમાં જે
અંતરવસ્થાન અને બહિર્હનન(વ્યાઘાત) છે; તેને વૃત્તિ-
નિરોધ કહેવાય છે. બાહ્ય ઘટાદિ વિષયોના અભિનિવેશની
નિવૃત્તિ થવાથી ચિત્તની બાહ્ય અને અભ્યંતર વૃત્તિઓનો
નિરોધ થાય છે. તે વખતે વૃત્તિઓ શક્તિસ્વરૂપે ચિત્તમાં
વિલીન થતી હોય છે. ચિત્ત અંતર્મુખ હોય છે. વિષયાકાર
પરિણતિને ધારણ કરવાના કાર્યમાં અન્વિત હોતું નથી.
તેથી તે વખતે વૃત્તિઓ શક્તિસ્વરૂપે જ અવસ્થિત હોય
છે. નદીના પ્રવાહનું પાણી જે બહાર જતું હતું તેને પાળ
વગેરે બાંધીને જેમ નદીમાં જ સમાવાય છે તેમ ચિત્તની
વૃત્તિઓને પ્રયત્નવિશેષથી ચિત્તમાં જ સમાવાય છે.
વૃત્તિઓનું આ રીતે શક્તિરૂપે અંતર્મુખ સ્વરૂપથી જે
અવસ્થાન છે, તે વૃત્તિનિરોધ છે તેમ જ ઈન્દ્રિયો દ્વારા
ચિત્ત ઘટાદિના જ્ઞાન સ્વરૂપ પ્રકાશની પ્રવૃત્તિનું જે નિયમન
કરતું હતું; તે ચિત્તસ્વરૂપનો વિઘાત વૃત્તિ-નિરોધ સ્વરૂપ છે.

અહીં એ સમજી લેવું જોઈએ કે સૂત્રમાં માત્ર ચિત્ત-
વૃત્તિના નિરોધને જ યોગસ્વરૂપે વર્ણવ્યો છે. પરંતુ ખરી
રીતે ક્લેશ(અવિદ્યાદિ)જનક વૃત્તિઓનો નિરોધ જ યોગ
છે. તેથી તે ચિત્તની ક્ષિપ્ત, મૂઢ કે વિક્ષિપ્ત અવસ્થામાં
વૃત્તિવિશેષનો નિરોધ હોવા છતાં ત્યાં યોગનું અસ્તિત્વ

માનવામાં આવતું નથી અને ચિત્તની એકાગ્ર કે નિરુદ્ધ
અવસ્થામાં શુદ્ધ સાત્ત્વિક વૃત્તિઓ હોવા છતાં ત્યાં યોગનું
અસ્તિત્વ માની શકાય છે. અપ્રશસ્ત મન-વચન-કાયાના
યોગના નિરોધને સમજનારા અહીં ચિત્તની વૃત્તિઓના
નિરોધને પણ સારી રીતે સમજી શકશે. ॥૧૧-૬॥



વૃત્તિઓનો નિરોધ કઈ રીતે થાય છે-તે જણાવાય
છે-

સ ચાખ્યાસાચ્ચ વૈરાગ્યાત્તત્રાખ્યાસઃ સ્થિતૌ શ્રમઃ ।
દૃઢભૂમિઃ સ ચ ચિરં, નૈરન્તર્યાદરાશ્રિતઃ ॥૧૧-૭॥

“પ્રમાણાદિ વૃત્તિઓનો નિરોધ અભ્યાસ અને
વૈરાગ્યથી થાય છે. વૃત્તિરહિત ચિત્તના સ્વરૂપની સ્થિતિના
વિષયમાં જે શ્રમ કરાય છે તેને અભ્યાસ કહેવાય છે.
લાંબા કાળ સુધી સતત અને આદરપૂર્વક તે કરાય તો તે
સ્થિર બને છે.”-આ પ્રમાણે સાતમા શ્લોકનો અર્થ છે.
આશય ખૂબ જ સ્પષ્ટ છે કે ચિત્તની પ્રમાણાદિ વૃત્તિઓનો
નિરોધ અભ્યાસથી અને વૈરાગ્યથી થાય છે. આમ તો
અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય ખૂબ જ પ્રતીત છે. સાંખ્યાદિની
પરિભાષાથી એ સમજી લેવાનું આવશ્યક છે.

‘અભ્યાસવૈરાગ્યાભ્યાં તન્નિરોધઃ’ ॥૧-૧૨॥ આ યોગ-
સૂત્રથી જણાવ્યું છે કે અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી ચિત્ત-
વૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે. સામાન્ય રીતે ચિત્તની

વૃત્તિઓનો પ્રવાહ બે પ્રકારનો છે-એક પાપાવહ અને બીજો કલ્યાણાવહ છે. નદીનો પ્રવાહ અત્યંત વેગવાળો હોય ત્યારે પ્રથમ પાળ વગેરે બાંધી તેને અટકાવવો પડે છે અને પછી નીક વગેરે દ્વારા વિવક્ષિત સ્થાને તેને લઈ જવાય છે. આવી જ રીતે અહીં પણ સ્વભાવથી જ ચિત્તની વૃત્તિઓ વિષયના ગ્રહણાદિમાં પ્રવર્તતી હોય છે. એ વૃત્તિઓનો પ્રવાહ પાપાવહ છે. વિષયોના દોષાદિના જ્ઞાનથી તેને અટકાવી શકાય છે અને ત્યાર પછી તેને વિવેકાદિથી મોક્ષ તરફ લઈ જવાય છે. તે અનુક્રમે વૈરાગ્ય અને અભ્યાસથી શક્ય બને છે.

વૃત્તિનિરોધનાં એ બંને કારણોમાંના અભ્યાસનું સ્વરૂપ શ્લોકમાં તત્ત્રાધ્યાસઃ... ઈત્યાદિ પદોથી જણાવ્યું છે. કલેશ-જનક વૃત્તિઓથી રહિત બનેલા ચિત્તને તેના સ્વરૂપાત્મક પરિણામમાં સ્થિર કરવા ચિત્તમાં એ પરિણામનો વારંવાર નિવેશ કરવો તે અભ્યાસ છે. ‘તત્ર સ્થિતૌ યત્નોઽધ્યાસઃ’ ॥૧-૧૩॥ આ યોગસૂત્રથી અભ્યાસનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે તે, પૂર્વે જણાવેલી ચિત્તવૃત્તિઓની નિરોધ અવસ્થામાં સ્થિર થવા માટે યોગના અક્ષભૂત યમ અને નિયમ(પાંચ વ્રતો અને શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય તથા ઈશ્વર-પ્રણિધાન)માં પ્રયત્ન કરવા સ્વરૂપ અભ્યાસ છે.

આ અભ્યાસ લાંબા સમય સુધી નિરંતર અને શ્રદ્ધાદિ-આદરપૂર્વક કરવાથી દૃઢ-સ્થિર બને છે. આશય એ છે કે આ ચિત્ત વ્યુત્થાનકાળના સંસ્કારોથી અનાદિકાળથી

ચંચળતાને જ ધારણ કરતું આવ્યું છે. તેથી ચંચળતા તો ચિત્તનો સ્વાભાવિક ધર્મ જ બની ગયો છે. તેની તે ચંચળતા, અલ્પકાળસાધ્ય એવા ક્ષણિક એવા કોઈ ઉપાયથી દૂર થઈ જાય એ સંભવિત નથી. તેથી જે ઉપાયથી ચિત્તની ચંચળતા દૂર થઈ જાય અને તે સ્થિરતાને પ્રાપ્ત કરે. એવો ઉપાય આચર્યા વિના, છૂટકો નથી. અભ્યાસની દઢતા સિવાય એવો કોઈ ઉપાય નથી. યમ અને નિયમ વગેરે યોગનાં અડ્ડગભૂત અનુષ્ઠાનો; અલ્પકાળ માટે, સાતત્યના અભાવવાળા અને શ્રદ્ધા-તિતિક્ષાદિ સ્વરૂપ આદર વિના કરવાથી ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી તે અનુષ્ઠાનો લાંબા કાળ સુધી નિરંતર શ્રદ્ધાદિ-આદરપૂર્વક જ કરવાં જોઈએ, જેથી અભ્યાસ દઢભૂમિવાળો મજબૂત બને છે, જેથી ચિત્તની એકાગ્રતા બની રહે છે. દઢભૂમિવાળા અભ્યાસ વિના ચિત્ત એકાગ્ર બની શકતું નથી. ॥૧૧-૭॥



વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ વર્ણવાય છે-

યા વશીકારસંજ્ઞા સ્યાદ, દૃષ્ટાનુશ્રવિકાર્થયોઃ ।

વિતૃષ્ણસ્યાપરં તત્ સ્યાદ, વૈરાગ્યમનધીનતા ॥૧૧-૮॥

“વિષયની તૃષ્ણાથી રહિત ચિત્તને આ લોક સંબંધી અને પરલોકસંબંધી પદાર્થોમાં જે વશીકારસંજ્ઞા છે તે અનધીનતા સ્વરૂપ અપર વૈરાગ્ય છે.”-આ પ્રમાણે આઠમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે આ લોકમાં

ઉપલબ્ધ-દૃષ્ટ અર્થ શબ્દ, ગંધ, રૂપ વગેરે છે અને ગુરુદેવશ્રીના મુખે સાંભળવાના હોવાથી વેદને અનુશ્રવ કહેવાય છે, તેથી તે વેદથી ઉપલબ્ધ દેવલોકાદિ આનુશ્રવિક પદાર્થો છે. એ બંનેમાં વિરસતાનું જ્ઞાન થવાથી તૃષ્ણાથી રહિત થયેલા ચિત્તને ‘આ દૃષ્ટ અને આનુશ્રવિક અર્થ મારે જ વશ છે. હું એને વશ નથી.’ આવા પ્રકારની વિમર્શસ્વરૂપ વશીકાર સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. આ વશીકારસંજ્ઞાને અપર વૈરાગ્ય કહેવાય છે. આ વૈરાગ્ય; પછી થનારા પર વૈરાગ્યની પૂર્વેનો હોવાથી અપર વૈરાગ્ય છે. અપર વૈરાગ્યના કારણે પરાધીનતાનો અભાવ થાય છે. સ્વ-આત્માને છોડીને બીજા બધા પર પદાર્થોની આધીનતા રહેતી ન હોવાથી ફળની અપેક્ષાએ અપરવૈરાગ્ય અનધીનતા સ્વરૂપ છે.

આ વાત ‘દૃષ્ટાનુશ્રવિકવિષયવૈતૃણ્યસ્ય વશીકારસંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્’ ॥૧-૧૫॥ આ યોગસૂત્રથી પણ સમજી લેવી જોઈએ. દૃષ્ટ(શબ્દાદિ) અને આનુશ્રવિક(દેવલોકાદિ) પદાર્થ સ્વરૂપ વિષયોની તૃષ્ણાથી રહિત થયેલાને જે વશીકાર સંજ્ઞા થાય છે તેને વૈરાગ્ય કહેવાય છે.

અહીં સમજી લેવું જોઈએ કે અપર વૈરાગ્યની પરાકાષ્ઠા એ વશીકારસંજ્ઞા છે. એના ગ્રહણથી એની પૂર્વે થનારા ચતુર્માન, વ્યતિરેક અને એકેન્દ્રિય આ અપરવૈરાગ્યનું પણ ગ્રહણ થઈ જ જાય છે. કારણ કે એ ત્રણની પ્રાપ્તિ વિના વશીકારસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. સંસારના પદાર્થોમાં સારાસારનો નિર્ણય કરવા પૂ. ગુરુદેવશ્રીના શ્રીમુખે શાસ્ત્ર-

શ્રવણાદિમાં પ્રયત્ન કરવો તે, અપર વૈરાગ્યની ચતમાન અવસ્થા છે. નિવૃત્ત થયેલા રાગાદિમલથી ચિત્તના બાકી રહેલા મલને ભિન્ન સ્વરૂપે જાણીને તેને દૂર કરવા તે, અપર વૈરાગ્યની વ્યતિરેક અવસ્થા છે અને જ્યારે રાગાદિ ચિત્તમલો ઈન્દ્રિયના વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવા સમર્થ બનતા નથી; ત્યારે તે ચિત્તમાત્રમાં જ રહેલા (કાર્યરત નહીં થનારા) કોઈ કોઈ વાર સહેજ સહેજ ચિત્તને વિષયોમાં ઉત્કંઠિત કરતા રહે છે. ચિત્તની આ અવસ્થા એકેન્દ્રિય અપર વૈરાગ્યની છે. આ ત્રણ અવસ્થામાંથી પસાર થયા પછી ચિત્ત અપર વૈરાગ્યની ચોથી અવસ્થાનો અનુભવ કરે છે.

॥૧૧-૮॥



અપર વૈરાગ્યનું વર્ણન કરીને હવે પર વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરાય છે-

તત્પરં જાતપુંખ્યાતેર્ગુણવૈતૃણ્યસંજ્ઞકમ્ ।

બહિર્વૈમુખ્યમુત્પાદ્ય વૈરાગ્યમુપયુજ્યતે ॥૧૧-૯॥

“ઉત્પન્ન થયું છે પુરુષખ્યાતિસ્વરૂપ જ્ઞાન જેને એવા આત્માને(ચિત્તને) ગુણોમાં પણ જે તૃષ્ણાનો અભાવ થાય છે, તે પર વૈરાગ્ય છે. બાહ્ય શબ્દાદિ વિષયોમાં વિમુખ્તતાને ઉત્પન્ન કરી વૈરાગ્ય ચિત્તવૃત્તિના નિરોધમાં ઉપયોગી બને છે.”-આ પ્રમાણે નવમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ‘પુરુષ ચેતન છે, શુદ્ધ છે, અનંત છે અને પ્રકૃતિ

જડ છે, મલિન છે, સ્પંત છે. તેથી પ્રકૃતિ પુરુષથી ભિન્ન છે.’ આ રીતે ભિન્નસ્વરૂપે પુરુષનો જે સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેને પુંખ્યાતિ કહેવાય છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિના વિવેકનું જે જ્ઞાન; તેને પુંખ્યાતિ કહેવાય છે. તેના કારણે ગુણોમાં પણ તૃષ્ણા રહેતી નથી. તેથી સત્ત્વાદિ ગુણોના કાર્યમાં તૃષ્ણાનો અભાવ થવાથી આ વૈરાગ્યને પર વૈરાગ્ય કહેવાય છે. વૈરાગ્યનું ‘પર’નામ તેના અર્થ મુજબ છે. આ વૈરાગ્ય અંપર વૈરાગ્યની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠ છે. તેથી અર્થને અનુસરી તેને ‘પર’ તરીકે વર્ણવ્યો છે. ઔદયિક-ભાવના સુખના સાધનભૂત શબ્દાદિ વિષયોમાં જે વૈરાગ્ય છે અને કર્મજન્ય હોવાથી તેના ક્ષયોપશમભાવમાં તેમ જ તેનાથી પ્રાપ્ત થનારા અર્થમાં જે વૈરાગ્ય છે-એ બંનેમાં જેટલો ફરક છે એટલો ફરક અહીં અપર અને પર વૈરાગ્યમાં છે.

‘તત્પરં પુરુષખ્યાતેર્ગુણવૈતૃષ્ણયમ્’ ॥૧-૧૬॥ આ યોગ-સૂત્રથી પર વૈરાગ્યનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે પુરુષ અને પ્રકૃતિની ભિન્નતાનું જ્ઞાન થવાથી સંસાર ઉપર જે અભાવ થાય છે; તે પર વૈરાગ્ય છે. પ્રથમ અપર વૈરાગ્ય શબ્દાદિના વિષયમાં હતો અને આ બીજો, ગુણ(સત્ત્વાદિ)-ના વિષયમાં છે. આટલો ભેદ-વિશેષ છે. બાહ્યવિષયોમાં દુષ્ટતા(દોષ)નું દર્શન કરાવીને ચિત્તની વિષયસંબંધી પ્રવૃત્તિના અભાવ સ્વરૂપ વિમુખતાને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા વૈરાગ્ય; ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવામાં ઉપયોગી બને છે. આથી સમજી શકાશે કે વૃત્તિઓના નિરોધ માટે પ્રથમ

વૈરાગ્ય અપેક્ષિત છે અને પછી અભ્યાસ ઉપયોગી બને છે. ॥૧૧-૯॥



વૃત્તિઓના નિરોધમાં વૈરાગ્ય કઈ રીતે ઉપયોગી બને છે તે જણાવીને હવે તેમાં અભ્યાસ કઈ રીતે ઉપયોગી બને છે, તે જણાવાય છે-

નિરોધે પુનરભ્યાસો, જનયન્ સ્થિરતાં દૃઢામ્ ।

પરમાનન્દનિષ્યન્દશાન્તસ્રોતઃપ્રદર્શનાત્ ॥૧૧-૧૦॥

“ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધમાં અભ્યાસ, અત્યંત સ્થિરતાને ઉત્પન્ન કરતો પરમાનંદના ઝરણાના શાંતરસના પ્રવાહનું સારી રીતે દર્શન કરાવતો હોવાથી ઉપયોગી બને છે.”-આ પ્રમાણે દશમા શ્લોકનો અર્થ છે. એનો આશય સ્પષ્ટ છે કે ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરવામાં પૂર્વે જણાવેલો અભ્યાસ અત્યંત દૃઢ એવી સ્થિરતાને પ્રાપ્ત કરાવે છે.

એ વખતે શ્રેષ્ઠતમ સુખરૂપ સમુદ્રના ઝરણા સ્વરૂપ શાંતરસના પ્રવાહનું સારી રીતે દર્શન થવાથી ચિત્ત સુખમાં મગ્ન બને છે. તેથી મનને બાહ્ય વિષયો તરફ જવાનું જ બનતું નથી. જેને જ્યાં આનંદ આવે તેનાથી બીજે જવાનું તેને ન જ બને એ સમજી શકાય છે. આ રીતે ચિત્તની-દૃઢ સ્થિરતા દ્વારા ચિત્તના નિરોધમાં(ચિત્તવૃત્તિનિરોધમાં) અભ્યાસ ઉપયોગી બને છે. શ્લોક નં. ૯માંનું વૈરાગ્યમુપયુજ્યતે અહીં રહેલા ઉપયુજ્યતે આ પદનો સંબંધ

અહીં પણ સમજ લેવો.

અહીં સુધીના દશ શ્લોકોથી ચિત્તવૃત્તિનિરોધં તુ યોગમાહ... ઈત્યાદિ વાતનું નિરૂપણ તેમની માન્યતા મુજબ સારી રીતે કર્યું. તેથી ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ આ યોગલક્ષણનું નિરૂપણ પૂર્ણ થયું. ॥૧૧-૧૦॥



ચિત્તવૃત્તિનિરોધો યોગઃ- આ યોગલક્ષણ વગેરેમાં દોષ જણાવાય છે-

ન ચૈતદ્ યુજ્યતે કિઞ્ચિદાત્મન્યપરિણામિનિ ।

કૂટસ્થે સ્યાદસંસારોઽમોક્ષો વા તત્ર હિ ધ્રુવમ્ ॥૧૧-૧૧॥

“આ પૂર્વે જણાવેલું કાંઈ પણ; આત્મા અપરિણામી હોવાથી ઘટતું નથી. આત્મા કૂટસ્થ હોતે છતે આત્માનો અસંસાર જ માનવો પડશે. તેમ જ ચોક્કસપણે તેના મોક્ષનો અભાવ માનવો પડશે.”-આ પ્રમાણે અગિયારમા શ્લોકનો સામાન્ય અર્થ છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સાદૃષ્યદર્શનકારોએ આત્માને અપરિણામી માન્યો છે. આત્માનો એવો કોઈ જ પરિણામ ન હોવાથી પૂર્વે જણાવ્યા મુજબની કોઈ પણ વાત સજ્જત થતી નથી. કારણ કે આત્માનો એકાંતે એક સ્વભાવ માનવામાં આવે તો તે સ્વરૂપ કૂટસ્થ આત્માને સંસારાભાવનો જ પ્રસજ્જ આવશે. પુષ્કર(કમલવિશેષ)ના પાંદડાની જેમ આત્મા(પુરુષ) સર્વથા નિર્લેપ હોવાથી

આત્માના સ્વભાવમાં કોઈ પણ જાતિની વિચલિતતા નહીં આવે. તેથી આત્માનો તેવો નિર્લેપ સ્વભાવ માન્યા વિના પ્રકૃતિ અને તેના વિકાર(બુદ્ધિ વગેરે)ના ઔપાધિક સંબંધના કારણે તેનો(આત્માનો) અનાદિકાળથી સંસાર છે. અર્થાદ્ અનાદિકાલીન એ ઔપાધિક સંબંધ સંસારદશામાં હોય છે એમ માનવાથી આત્માનો સંસાર સજ્જત છે. તેથી સંસારાભાવનો પ્રસક્ત નહીં આવે. આવું યદ્યપિ કહી શકાય છે, પરંતુ તેથી આત્માનો ક્યારે પણ મોક્ષ ન થવાનો પ્રસક્ત આવશે. કારણ કે મોક્ષદશામાં પૂર્વસ્વભાવનો ત્યાગ થવાથી આત્માની કૂટસ્થતાની હાનિ થશે અને તે હાનિના નિવારણ માટે સંસારદશાના સ્વભાવનો ત્યાગ માનવામાં ન આવે તો મોક્ષના અભાવનો પ્રસક્ત આવશે. તેથી સ્પષ્ટ છે કે આત્માને અપરિણામી માનવાના કારણે સંસાર અને મોક્ષ સજ્જત નથી... ઈત્યાદિ વિચારવું. ॥૧૧-૧૧॥



સાધ્યદર્શનમાં બીજું પણ જે અસજ્જત છે-તે જણાવાય છે-

પ્રકૃતેરપિ ચૈકત્વે, મુક્તિઃ સર્વસ્ય નૈવ વા ।

જડાયાશ્ચ પુમર્થસ્ય, કર્તવ્યત્વમયુક્તિમત્ ॥૧૧-૧૨॥

“તેમ જ પ્રકૃતિને એક માનવાથી બધાની મુક્તિ થઈ જશે અથવા કોઈની પણ મુક્તિ નહીં થાય. બીજું જડ એવી પ્રકૃતિનું પુરુષના ભોગ માટેનું કર્તવ્યત્વ યુક્તિસજ્જત



નથી.”-આ પ્રમાણે વારમા શ્લોકનો સામાન્ય અર્થ છે. આશય એ છે કે જેમ આત્માને અપરિણામી માનવામાં દોષ છે તેમ પ્રકૃતિને એક માનવામાં પણ દોષ છે. પ્રકૃતિને એક માનવાથી એક સાથે બધાનો મોક્ષ થઈ જશે અથવા તો કોઈનો જ મોક્ષ નહિ થાય. કારણ કે એક પુરુષની પ્રત્યે ઔપાધિક સંબંધ વિલીન થઈ ગયો હોય તો બધાની પ્રત્યે પ્રકૃતિ તાદૃશ વિલીનસંબંધવાળી જ હોવી જોઈએ અને એક પુરુષની પ્રત્યે તેવી ન હોય તો બધાની પ્રત્યે પણ તેવી ન હોવી જોઈએ. તેથી કાં તો બધાની મુક્તિ થઈ જશે અને નહિ તો કોઈની પણ મુક્તિ નહીં થાય. અન્યથા કોઈની મુક્તિ થાય અને કોઈની મુક્તિ ન થાય તો પ્રકૃતિના સ્વભાવોમાં ભેદ પડવાથી પ્રકૃતિનો પણ ભેદ માનવાનો પ્રસંગ આવશે.

યદપિ પ્રકૃતિ એક હોવા છતાં જે પુરુષને વિવેક-ખ્યાતિનો ઉદય થયો છે; તેની પ્રત્યે પ્રકૃતિ કે તેના વિકારાદિ અકિંચિત્કર હોવાથી તે પુરુષની મુક્તિ થઈ જાય છે, બધાની નહિ. તેથી પ્રકૃતિને એક માનવાથી બધાનો મોક્ષ કે મોક્ષાભાવ માનવાનો પ્રસંગ નહીં આવે. પરંતુ પ્રકૃતિ જડ હોવાથી પ્રકૃતિની પુરુષ માટેની પ્રવૃત્તિ યુક્તિસજ્જત નથી. આશય એ છે કે સાદ્બ્યોની માન્યતા મુજબ આત્મા-પુરુષ સર્વથા નિષ્ક્રિય છે. તેના ભોગ(સુખદુઃખાદિનો સાક્ષાત્કાર)સંપાદન માટે જ પ્રકૃતિ કાર્યરત છે. પુરુષ ચેતન છે પણ કર્તા નથી અને પ્રકૃતિ કાર્ય કરનારી છે પણ ચેતન નથી. આ વાત ‘દ્રષ્ટા દૃશિમાત્રઃ શુદ્ધોઽપિ પ્રત્યયા-

નુપશ્યઃ’ ॥૨-૨૦॥ અને ‘તદર્થ એવ દૃશ્યસ્યાત્મા’ ॥૨-૨૧॥ આ યોગસૂત્રમાં જણાવી છે. એનો આશય એ છે કે દ્રશ્ય-પુરુષ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. શુદ્ધ એવો પણ તે બુદ્ધિગત ઘટાદિવિષયક પ્રત્યય(વિષયાકાર પરિણત જ્ઞાન)થી બુદ્ધિ જેવો દેખાય છે. પુરુષના ભોગ માટે જ દશ્ય બુદ્ધિ વગેરેનું સ્વરૂપ છે. આ સૂત્રથી એમ જણાય છે કે જડ એવી પ્રકૃતિમાં પુરુષના અર્થનું કર્તવ્યત્વ છે, પરંતુ તે યુક્તિ-સંગત નથી. “પુરુષનો અર્થ મારે કરવો જોઈએ” આવો અધ્યવસાય જ પુરુષાર્થકર્તવ્યતા છે. પુરુષાર્થકર્તવ્યત્વના અનુરોધથી પ્રકૃતિને તેવા અધ્યવસાયવાળી માની લેવાય તો પ્રકૃતિને ચેતનાસ્વરૂપ માનવાનો પ્રસન્ન આવશે, જેથી પ્રકૃતિને જડ માનેવાના સ્વસિદ્ધાંતનો વ્યાઘાત થશે... ઈત્યાદિ જણાવનાર પાસેથી સમજી લેવું જોઈએ. સાદ્બ્ય-દર્શનપ્રસિદ્ધ વસ્તુનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવાનું અહીં શક્ય નથી. ॥૧૧-૧૨॥



આત્મા-પુરુષને અપરિણામી શા માટે મનાય છે તે જણાવવા માટે પોતાના સિદ્ધાંતના આશયને જણાવતાં પૂર્વપક્ષી(સાદ્બ્યાદિ) શરૂ કરે છે. આશય એ છે કે આત્માને અપરિણામી માનવાથી શ્લો. નં. ૧૧માં જણાવ્યા મુજબ દોષો આવે છે-તે જણાવ્યું. તેથી આત્માને અપરિણામી શા માટે મનાય છે અને પરિણામી માનવામાં

કયો દોષ છે તે જણાવવા સાધ્યો શક્તિ કરે છે-

નનુ ચિત્તસ્ય વૃત્તીનાં, સદા જ્ઞાનનિબન્ધનાત્ ।

ચિચ્છાયાસદ્ક્રમાદ્ધેતોરાત્મનોઽપરિણામિતા ॥૧૧-૧૩॥

“સદાને માટે ચિત્તની પ્રમાણ, ભ્રમ, વિકલ્પ... વગેરે વૃત્તિઓ જ્ઞાનની કારણ હોવાથી ચિચ્છાયાસદ્ક્રમસ્વરૂપ લિંગ-હેતુથી આત્માની અપરિણામિતા મનાય છે.”-આ પ્રમાણે તેરમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે પુરુષ ચિદ્રૂપ(ચૈતન્યસ્વરૂપ) કાયમ માટે અધિષ્ઠાતા (રહેનાર, કોઈનું પણ અધિકરણ નહિ થનાર) તરીકે સિદ્ધ છે. તેનું જોય તરીકે સત્ત્વભૂત સદાને માટે નિર્મળ ચિત્ત છે. તે પણ સદાને માટે વ્યવસ્થિત હોવાથી તેને જાણવાનું નિરંતર ચાલતું હોય છે. એ અંતરક્ષ(મહત્ત્વનું) ચિત્ત; જે પણ ઘટાદિ અર્થથી ઉપરક્ત(પરિણત) બને છે, તે દશ્યની ચિત્ છાયામાં સંક્રાન્તિ થવાથી પુરુષમાં સદાને માટે જ્ઞાતૃત્વ સિદ્ધ થાય છે. તેના અનુરોધથી આત્માને અપરિણામી મનાય છે. આત્માને જો પરિણામી માનવામાં આવે તો કોઈ વાર આત્મામાં ચિત્ છાયાના સદ્ક્રમનો અભાવ થવાથી સદાને માટે તેમાં જ્ઞાતૃત્વ નહીં રહે. આ વાતને જણાવતાં ‘સદા જ્ઞાતાશ્ચિત્તવૃત્તયસ્તત્પ્રભોઃ પુરુષસ્યાપરિણામિત્વાદ્’ ॥૪-૧૮॥ આ યોગસૂત્રથી જણાવ્યું છે કે વિષયાકાર ચિત્ત જ તે ચેતન-પુરુષનો વિષય હોય છે. તે ચિત્તના સ્વામી એવા પુરુષને સદા ચિત્તની વૃત્તિઓ જ્ઞાત રહે છે. કારણ કે પુરુષ

અપરિણામી છે... ઈત્યાદિ સમજી લેવું જોઈએ. ॥૧૧-૧૩॥



આત્માને અપરિણામી જે કારણથી માનવામાં આવે છે એ કારણને જાણીને સાંખ્યોને એમ જણાવાય છે કે ચિત્તનો જ્ઞાતા આત્મા અને ઘટાદિનું ગ્રાહક(પ્રકાશક) ચિત્ત; આ પ્રમાણે બે પ્રકાશક શા માટે માનવા જોઈએ. કારણ કે સત્ત્વગુણના ઉત્કર્ષથી ચિત્ત જ જે ઘટાદિનો પ્રકાશક છે તો તે પોતે પ્રકાશસ્વરૂપ હોવાથી દીપકની જેમ પોતાનું પણ પ્રકાશક થશે. તેથી જ જ્ઞાનાદિવ્યવહાર સક્ષત થતા હોવાથી ચિત્તના પ્રકાશક તરીકે ગ્રહીત્રન્તર(ઘટાદિના ગ્રહીતૃ ચિત્તથી ભિન્ન ગ્રહીતા)-પુરુષની કલ્પના કરવાની આવશ્યકતા નથી. આ પ્રમાણેની શરૂકાના સમાધાન માટે સાંખ્યો તરફથી જણાવાય છે-

સ્વાભાસં ખલુ નો ચિત્તં, દૃશ્યત્વેન ઘટાદિવત્ ।

તદન્યદૃશ્યતાયાં ચાનવસ્થાસ્મૃતિસદ્ધકરૌ ॥૧૧-૧૪॥

“દશ્ય હોવાથી ઘટાદિની જેમ ચિત્ત સ્વપ્રકાશ્ય નથી. પરંતુ દ્રષ્ટા-પુરુષથી વેદ(જ્ઞેય) છે. ચિત્તને પુરુષથી વેદ માનવાના બદલે બીજા ચિત્તથી દશ્ય માનવામાં આવે તો અનવસ્થા અને સ્મૃતિસદ્ધકર નામના દોષો આવશે.”-આ પ્રમાણે ચૌદમા શ્લોકનો અર્થ છે. આશય એ છે કે ઘટાદિ પદાર્થો જેમ દશ્ય હોવાથી સ્વભિન્ન ચિત્તથી વેદ (પ્રકાશ્ય) છે, સ્વપ્રકાશ્ય નથી. તેવી જ રીતે ચિત્ત પણ પુરુષનું દશ્ય



હોવાથી સ્વપ્રકાશ્ય નથી. પરંતુ પુરુષ-દ્રષ્ટાથી વેદ છે. ‘જે જે જ્ઞાનનાં વિષય(દશ્ય) છે તે તે દ્રષ્ટાથી વેદ છે.’ આ વ્યાપ્તિ(નિયમ)થી ચિત્તને સ્વાભાસ (સ્વપ્રકાશ્ય-સ્વયં-પ્રકાશસ્વરૂપ) મનાતું નથી. આ પ્રમાણે ‘ન તત્સ્વાભાસં દૃશ્યત્વાત્’ ॥૪-૧૧॥ આ સૂત્રથી જણાવ્યું છે. એના આશયને સ્પષ્ટ કરતાં રાજમાર્તણ્ડ વિદ્વાને જણાવ્યું છે કે એક કાલે અંતર્બુખવ્યાપાર અને બહિર્બુખવ્યાપાર એ બંનેનો વિરોધ હોવાથી ચિત્ત પોતાને પ્રકાશિત કરે અને ઘટાદિને પણ પ્રકાશિત કરે એ શક્ય નથી. ચિત્તના એ વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થનારા સ્વ-પર વિષયના જ્ઞાન સ્વરૂપ ફળદ્રવ્યનો અનુભવ પણ થતો નથી. તેથી બહિર્બુખવ્યાપાર વડે ઘટાદિ-અર્થમાં ચિત્ત રહેલું હોવાથી ચિત્તનું ફળ સંવેદનાર્થ ઘટાદિમાં જ મનાય છે. પરંતુ ચિત્તમાં પોતામાં મનાતું નથી... ઈત્યાદિ સમજી શકાય છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘટાદિ અને ચિત્ત બંને દશ્યના પ્રકાશક જુદા જુદા માનવાનું આવશ્યક હોય તો પણ ચિત્તને પુરુષથી વેદ માનવાના બદલે ચિત્તાંતરથી વેદ માનવું જોઈએ-આ પ્રમાણે કહેવાનું બરાબર નથી. કારણ કે તેથી અનવસ્થા અને સ્મૃતિસંકર નામના દોષનો પ્રસંગ આવશે. જો બુદ્ધિ(ચિત્ત), બુદ્ધ્યન્તરથી વેદ બને તો તે પણ બુદ્ધિ, બુદ્ધિ વડે બુદ્ધ્યન્તરનું વેદન કરાવવા અસમર્થ હોવાથી તેના વેદન માટે ગ્રાહક તરીકે બુદ્ધ્યન્તરની કલ્પના કરવી પડશે. ત્યાર પછી તેણીના પ્રકાશક તરીકે અન્ય બુદ્ધ્ય-

નત્તરની કલ્પના કરવી પડશે, જેથી હજાર વર્ષના પણ આયુષ્યમાં પુરુષને-આત્માને અર્થની પ્રતીતિ નહીં થાય. કારણ કે પ્રતીતિમાં; બુદ્ધિ અપ્રતીત હોય તો અર્થ પ્રતીત થતો નથી તેમ જ સ્મૃતિસંકર પણ થશે.

આશય એ છે કે જ્યારે ચિત્તને ચિત્તાંતરથી વેદ્ય માનવામાં આવે ત્યારે ચિત્તથી એકાદ રૂપ કે રસને વિશે બુદ્ધિ થયે છતે તે તે બુદ્ધિને ગ્રહણ કરનારી અનંતી બુદ્ધિઓની(રસાદિગ્રાહક, રસાદિજ્ઞાનગ્રાહક, રસાદિજ્ઞાન-જ્ઞાનગ્રાહક... ઈત્યાદિ બુદ્ધિઓની) ઉત્પત્તિ થવાથી, તે તે બુદ્ધિઓથી અનંતા સંસ્કારોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને એ સંસ્કારોથી એકી સાથે અનંતી સ્મૃતિઓ ઉત્પન્ન થયે છતે; કયા અર્થમાં આ સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થઈ છે એ જાણી નહીં શકાય. આ પ્રમાણે યોગસૂત્રમાં ‘એકસમયે ચોભયાન-વધારણમ્’ ॥૪-૨૦॥ અને ‘ચિત્તાન્તરદૃશ્યે બુદ્ધિબુદ્ધેરતિપ્રસન્નઃ સ્મૃતિસંકરશ્ચ’ ॥૪-૨૧॥ આ સૂત્રથી જણાવ્યું છે. એનો અર્થ સ્પષ્ટ છે કે એક કાળમાં વિષયનું અને ચિત્તનું પોતાનું ગ્રહણ શક્ય નથી અને ચિત્તાંતરથી ચિત્તને દૃશ્ય માનવામાં બુદ્ધિથી, બુદ્ધિનું ગ્રહણ થવાથી અતિપ્રસન્ન(અનવસ્થા) તેમ જ સ્મૃતિસંકર દોષ આવશે, જે ઉપર જણાવ્યા છે.

॥૧૧-૧૪॥



આ રીતે ચિત્ત સ્વાભાસ(સ્વપ્રકાશ્ય) ન હોય અને

ચિત્તાંતરથી ગ્રાહ્ય ન હોય તો તે પુરુષથી પણ ગ્રાહ્ય અર્થાત્ પુરુષના ગ્રહણનો વિષય કઈ રીતે બનશે, કારણ કે ચિત્ત; જેમ વિષયની સાથે ઈન્દ્રિયો દ્વારા સંબદ્ધ થઈને વિષયભૂત ઘટાદિના આકારમાં પરિણત થાય છે અને તેથી વિષયને ગ્રહણ કરે છે તેમ પુરુષ તો અપરિણામી-અસદ્ગ હોવાથી ચિત્તાકારમાં પરિણત નહીં થાય, તો પછી તે (પુરુષ) ચિત્તને વિષય કઈ રીતે બનાવશે-આ શંકાનું સાદ્ગ્યો તરફથી સમાધાન કરાય છે-

અઙ્ગાઙ્ગિભાવચારાભ્યાં, ચિતિરપ્રતિસદ્ગ્રમા ।

દ્રષ્ટૃદૃશ્યોપરક્તં તચ્ચિત્તં સર્વાર્થગોચરમ્ ॥૧૧-૧૫॥

“પરિણામ અને પરિણામી ભાવને પામવા વડે પુરુષની(પુરુષસ્વરૂપ) ચિત્શક્તિનો પ્રતિસદ્ગ્રમ થતો નથી. દ્રષ્ટા(પુરુષ) અને દૃશ્ય(ઘટાદિ)થી રંગાયેલું (તદાકાર બનેલું) ચિત્ત સર્વ-અર્થવિષયક છે.”-આ પ્રમાણે પંદરમા શ્લોકનો સામાન્ય અક્ષરાર્થ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પુરુષ ચિદ્રૂપ(ચેતન) છે. પુરુષસ્વરૂપ જ ચિત્ શક્તિ છે, જે; શુદ્ધ, નિર્લેપ અને સદૈવ એક સ્વરૂપ છે. તેનો કોઈ જ પરિણામ નથી. તેથી તે પરિણામી પણ નથી. પરિણામભાવ અને પરિણામિભાવમાં તેનું ગમન થતું નથી, તેથી તેવા ગમન(પ્રાપ્તિ) વડે જે પ્રતિસદ્ગ્રમ(ત્યાં જઈને તદ્રૂપતાને ધારણ કરવા સ્વરૂપ) થતો હોય છે તે પ્રતિસદ્ગ્રમ ન થવાથી ચિત્શક્તિ અપ્રતિસદ્ગ્રમા છે.

જેમ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ ગુણો પોતાના આશ્રયભૂત બુદ્ધિના ગમન સ્વરૂપ પરિણામમાં; અક્ષિ-ઘટાદિને વિશે ઉપસરૂકમ કરે છે, અર્થાત્ તદ્રૂપજેવા બને છે તેમ જ જેમ તેજ(પ્રકાશ)ના પરમાણુઓ ફેલાઈને ઘટાદિ વિષયને વ્યાપ કરે છે. તેમ ચિત્તિશક્તિ કોઈ પણ સ્થાને જઈને તદ્રૂપતાને પામતી નથી. તેણી સર્વદા એક જ સ્વરૂપે સ્વ(પોતામાં)પ્રતિષ્ઠિત થઈને રહેલી છે. તેથી ચેતન-પુરુષના સન્નિધાનમાં બુદ્ધિ જ્યારે પુરુષાકારમાં પરિણત થાય છે ત્યારે તે ચેતનાની જેમ બને છે. તેથી બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થઈને રહેનારી ચિત્શક્તિ બુદ્ધિના જેવી જ બની જાય છે. આથી ચિત્તની બુદ્ધિ(દશ્યતા) ઉપપન્ન થવાથી ચિત્ત વિષય બને છે. બુદ્ધિમાં ચિત્શક્તિ પ્રતિસરૂકાન્ત ન બને તો ચિત્ત; ગ્રાહ્ય નહીં બને. તેથી ચિત્તને પુરુષગ્રાહ્ય મનાય છે.

આથી સમજી શકાશે કે દ્રષ્ટા અને દશ્ય : બંનેથી ચિત્ત ઉપરકત છે. દ્રષ્ટા-પુરુષની જેમ બનેલું અને ગ્રહણ કર્યો છે વિષય(ઘટાદિ)ના આકારનો પરિણામ જેણે એવું તે ચિત્ત સર્વ વિષયને ગ્રહણ કરવામાં સમર્થ થાય છે. “ચિતેરપ્રતિસરૂકમાયાસ્તદાકારાપત્તૌ સ્વબુદ્ધિસંવેદનમ્” ॥૪-૨૨॥ અને “દ્રષ્ટૃદૃશ્યોપરક્તં ચિત્તં સર્વાર્થમ્” ॥૪-૨૩॥ આ યોગસૂત્રોથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જણાવ્યું છે. જેમ સ્વચ્છ સ્ફટિક કે દર્પણ વગેરે પ્રતિબિંબગ્રહણમાં સમર્થ હોય છે; તેમ રજોગુણ અને તમોગુણથી અભિભૂત થયેલું

ચિત્ત ન હોય એવું સત્ત્વગુણમય ચિત્ત શુદ્ધ-નિર્મળ હોવાથી ચિત્ત્છાયાને ગ્રહણ કરવા સમર્થ બને છે. પરંતુ રજેગુણ કે તમોગુણથી અભિભૂત થયેલું ચિત્ત ચિત્ત્છાયાને ગ્રહણ કરવા સમર્થ બનતું નથી. તેથી રજેગુણ અને તમોગુણ જેના ન્યગ્ભૂત(આચ્છાદિત-અભિભૂત) થયા છે એવા ચિત્તનો જે સત્ત્વગુણ છે તે પરિણામીસ્વરૂપે નિશ્ચલ-સ્થિર દીપશિખાજેવું(સત્ત્વ); સદા એકસ્વરૂપે (ચિદ્રૂપપુરુષની છાયાને પ્રતિસંક્રાન્ત કરતું) પરિણામ પામતું ચિત્ત્છાયા-ગ્રહણના સામર્થ્યથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી અવસ્થિત રહે છે. જેમ અયસ્કાન્ત(લોહચુંબક) મણિના સન્નિધાનમાં લોઢાની ચંચળતા પ્રગટ થાય છે તેમ ચિદ્રૂપપુરુષના સન્નિધાનમાં સત્ત્વનું અભિવ્યંગ્ય (જણાવવા યોગ્ય) ચૈતન્ય જણાય છે. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે ગુણ અને ગુણીને અભેદ હોવાથી ચિત્તને ગુણસ્વરૂપ માનીને ગુણસ્વરૂપે ઉદ્ધેખ કર્યો છે... ઈત્યાદિ ઉપયોગપૂર્વક વિચારવું.

॥૧૧-૧૫॥



આ રીતે ચેતન અને ચિત્તમાં રહેનારી ચિત્શક્તિ હોવાથી તે બે પ્રકારની છે, તે જણાવાય છે-

નિત્યોદિતા ત્વભિવ્યંગ્યા, ચિચ્છક્તિર્દ્વિવિધા હિ નઃ ।

આદ્યા પુમાન્ દ્વિતીયા તુ, સત્ત્વે તત્સન્નિધાનતઃ ॥૧૧-૧૬॥

“અમારે ત્યાં ચિત્શક્તિ બે પ્રકારની મનાય છે.



એક નિત્યોદિતા અને બીજી અભિવ્યક્તિ. એમાં પહેલી પુરુષમાં છે અને બીજી પુરુષના સન્નિધાનમાં સત્ત્વમાં (શુદ્ધચિત્તમાં) રહેલી છે.”-આ પ્રમાણે સોળમા શ્લોકનો અર્થ છે. આશય સ્પષ્ટ છે. ઉપર જણાવેલી વાતને ભોળે પણ વર્ણવી છે-“આથી જ આ સાદૃષ્યદર્શનમાં બે ચિત્-શક્તિ છે. નિત્યોદિતા અને અભિવ્યક્તિ. નિત્યોદિતા (સદાને માટે એક સ્વરૂપ, સર્વથા અપરિણામિની) પુરુષસ્વરૂપ છે અને બીજી પુરુષના સન્નિધાનના કારણે અભિવ્યક્ત થવાથી અભિષ્વક્ષ્યૈતન્યસ્વરૂપ સત્ત્વમાં રહેનારી અભિવ્યક્તિ ચિત્શક્તિ છે”... ઇત્યાદિ સુગમ છે. ॥૧૧-૧૬॥



ઉપર જણાવ્યા મુજબ મુનવાથી પુરુષને ભોગ પ્રાપ્તિ પણ સડગત બને છે, તે જણાવ્યું છે.

સત્ત્વે પુંસ્થિતચિચ્છાયાસમાડન્યા તદુપસ્થિતિઃ ।

પ્રતિબિમ્બાત્મકો ભોગઃ, પુંસિ ભેદાગ્રહાદયમ્ ॥૧૧-૧૭॥

“બુદ્ધિના સાત્ત્વિક પરિણામમાં, પુરુષમાં રહેલી જે ચિત્ છાયા છે તેના જેવી જે પોતાની બીજી છાયા છે; તેની જે અભિવ્યક્તિ છે તે સ્વરૂપ પ્રતિબિંબાત્મક ભોગ પુરુષમાં ભેદજ્ઞાનના અભાવે મનાય છે.”-આ પ્રમાણે સત્તરમા શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે. આશય એ છે કે પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ રમેગુણ અને તમોગુણથી અનભિભૂત

ચિત્તના શુદ્ધ સાત્ત્વિક પરિણામ સ્વરૂપ સત્ત્વમાં; પુરુષમાં રહેલી જે નિત્યોદિત-ચિત્ ધાયા છે, તેના જેવી જે બીજી પોતાની ચિત્ ધાયા છે, તે બીજી ચિચ્છાયાની અભિવ્યક્તિ સ્વરૂપ પુરુષનું પ્રતિબિંબ છે. અન્યત્ર લોકમાં પણ પ્રતિબિંબ-દર્પણમાં પ્રતિબિમ્બ્યમાન ઘટાદિની ધાયા જેવી ધાયાંતરનો જે ઉદ્ભવ થાય છે તેને પ્રતિબિંબ શબ્દથી વર્ણવાય છે.

પુરુષમાં આ પ્રતિબિમ્બાત્મક ભોગ ભેદાગ્રહના કારણે છે. પુરુષ અને ચિત્તના અત્યંત સાન્નિધ્યને લઈને વિવેક- (ભેદ)નો ગ્રહ થયેલો ન હોવાથી પુરુષમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભોગનો વ્યપદેશ(વ્યવહાર) થાય છે, જે વાસ્તવિક નથી પરંતુ ઔપાધિક છે.

“અત્યંત નિર્મળ અને વ્યાપક એવા આત્માનું પ્રતિબિંબ સત્ત્વમાં કેવી રીતે પડે ? (અર્થાદ્ ન પડે) આવું જે કહેવાય છે; તે બરાબર નથી. કારણ કે વ્યાપક એવા આકાશનું દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડે છે અને સામાન્યતઃ સ્વચ્છ એવા પાણી વગેરેમાં સૂર્ય વગેરેનું પ્રતિબિંબ પડતું દેખાય છે. પુરુષમાં રહેલી ચિચ્છાયાની અભિવ્યક્તિ સ્વરૂપ આ પ્રતિબિંબ લોકપ્રસિદ્ધ પ્રતિબિંબથી વિલક્ષણ હોવાથી તાદૃશ પ્રતિબિંબ પડી શકે છે...” આ પ્રમાણે ભોજ વિદ્વાન કહે છે. ॥૧૧-૧૭॥



આથી, શ્લોક નં. ૧૨થી જણાવેલ અતિપ્રસન્નનું નિવારણ થઈ જાય છે, તે જણાવાય છે-

इत्थं प्रत्यात्मनियतं, बुद्धितत्त्वं हि शक्तिमत् ।

निर्वाहे लोकयात्रायास्ततः क्वातिप्रसञ्जनम् ॥૧૧-૧૮॥

આશય એ છે કે પૂર્વે પ્રકૃતેરપિ ચૈકત્વે... ઈત્યાદિ શ્લો. નં. ૧૨ થી પ્રકૃતિને એક માનવાથી એકની મુક્તિ થયે છતે; બધાનો મોક્ષ થઈ જશે- આ પ્રમાણે જે અતિપ્રસન્ન દોષ(અમુક્તમાં મુક્તત્વ માનવાનો અતિપ્રસન્ન) જણાવ્યો હતો, તે દોષ હવે આવતો નથી-એમ જણાવાય છે.

“ઉપર જણાવ્યા મુજબ દરેક આત્મનિયત બુદ્ધિ-તત્ત્વ; લોકવ્યવહારની વ્યવસ્થા માટે સમર્થ હોવાથી અતિપ્રસન્ન ક્યાં આવે છે ?”-આ પ્રમાણે અઢારમા શ્લોકનો અર્થ છે. આશય સ્પષ્ટ છે કે દરેક આત્માને નિયત એવા ફળનું સંપાદક બુદ્ધિતત્ત્વ હોવાથી લોકવ્યવહારના વ્યવસ્થાપન માટે તે સમર્થ છે. તેથી ‘યોગના કારણે એકની મુક્તિ થાય તો બધાનો મોક્ષ થઈ જશે.’ આ જે અતિપ્રસન્ન જણાવ્યો હતો તે હવે નહીં આવે. કારણ કે પ્રકૃતિ એક હોવા છતાં બુદ્ધિનો વ્યાપાર દરેક આત્માની પ્રત્યે જુદો જુદો હોવાથી ફળભેદ ઉપપન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે યોગ-સૂત્રમાં “કૃતાર્થ પ્રતિ નષ્ટમપ્યનષ્ટં તદન્યસાધારણત્વાત્” ॥૨-૨૨॥ આ સૂત્રથી જણાવ્યું છે.

સૂત્રનો આશય એ છે કે વિવેકખ્યાતિ(ભેદગ્રહ)થી જે પુરુષે પોતાના અર્થને સિદ્ધ કરી લીધો છે એવા કૃતાર્થ પુરુષને માટે દશ્ય ચિત્તાદિ નષ્ટ થયેલાં હોવા છતાં તે નષ્ટ થયેલાં નથી. કારણ કે તે સર્વ-સાધારણ છે, કોઈ એક માટે નથી.

કહેવાનો આશય એ છે કે દશ્યની પ્રવૃત્તિ સર્વ-સાધારણ છે. સઘળા પુરુષોના ભોગસંપાદન માટે બુદ્ધિ પ્રવર્તે છે. કોઈ એક પુરુષ માટેની એ પ્રવૃત્તિ નથી. વિવેકખ્યાતિના ઉદયથી કોઈ પુરુષ કૃતાર્થ બની દશ્યને ગ્રહણ ન કરે એટલામાત્રથી અવિવેકી પણ એને ગ્રહણ ન કરે એ શક્ય નથી. એકની દૃષ્ટિએ તે નષ્ટ હોવા છતાં બધા માટે તે નષ્ટ નથી... ઇત્યાદિ વિચારવું જોઈએ.॥૧૧-૧૮॥



‘જડ એવી પ્રકૃતિ પુરુષાર્થને કરી ના શકે’... ઇત્યાદિ જે કહેવાયું(શ્લો. નં. ૧૨માં) છે : તે અંગે જણાવાય છે-

कर्तव्यत्वं पुमर्थस्यानुलोम्यप्रातिलोम्यतः ।

प्रकृतौ परिणामानां, शक्ती स्वाभाविके उभे ॥૧૧-૧૧॥

“પ્રકૃતિમાં મહદ્(બુદ્ધિ) વગેરે પરિણામોની આનુ-લોમ્ય અને પ્રાતિલોમ્યને આશ્રયીને જે બે સ્વાભાવિકી શક્તિઓ છે, તે સ્વરૂપ પુમર્થનું કર્તવ્યત્વ પ્રકૃતિમાં મનાય છે.”-આ પ્રમાણે ઓગણીસમા શ્લોકનો સામાન્યાર્થ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પુરુષના ભોગસંપાદન માટે



પ્રકૃતિ મહદાદિથી માંડીને પાંચ મહાભૂતાદિ સુધીના પરિણામોને કરે છે. તે પરિણામને અનુકૂળ, પ્રકૃતિમાં અનુલોભશક્તિ સ્વભાવસિદ્ધ છે તેમ જ પુરુષને ભોગનું પ્રયોજન ન હોય ત્યારે અર્થાદ્ વિવેકખ્યાતિના ઉદયથી પુરુષને ભોગની સમાપ્તિ થાય ત્યારે મહાભૂતોથી માંડીને અસ્મિતા સુધીના પરિણામો પોતપોતાના કારણમાં લીન થાય છે. તેને અનુકૂળ, પ્રકૃતિમાં પ્રતિલોભશક્તિ પણ સ્વભાવસિદ્ધ છે. આ ઉભયશક્તિ સ્વરૂપ જ પ્રકૃતિમાં પુમર્થકર્તવ્યત્વ મનાય છે, બીજું કાંઈ નહિ.

આ પ્રમાણે પુરુષની વિવેકખ્યાતિને લઈને ભોગપરિ-સમાપ્તિ થયે છતે તે સ્વાભાવિક બંને શક્તિઓનો ક્ષય થવાથી પ્રકૃતિ કૃતાર્થ બને છે. તેથી ફરીથી તે પુરુષ માટે પરિણામનો(મહદાદિનો) આરંભ કરતી નથી. આવી પુરુષાર્થકર્તવ્યતા માનવાથી પ્રકૃતિ જડ હોવાથી તેણીને કર્તવ્યતાનો અધ્યવસાય ન હોવા છતાં કોઈ પણ અનુપપત્તિ નથી... ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી બરાબર સમજી લેવું જોઈએ. ॥૧૧-૧૮॥



જો આ રીતે પ્રકૃતિની પ્રતિલોભશક્તિ પણ સહજ (સ્વભાવસિદ્ધ) જ હોય તો યોગીજનોએ મોક્ષ માટે પ્રયત્ન શા માટે કરવો જોઈએ ? મોક્ષ પ્રાર્થનાનો વિષય ન હોય તો તેનો ઉપદેશ કરનારું શાસ્ત્ર નિરર્થક બનશે-આ શંકાનું

સમાધાન સાંખ્યો દ્વારા કરાય છે-

न चैवं मोक्षशास्त्रस्य, वैयर्थ्यं प्रकृतेर्यतः ।

ततो दुःखनिवृत्त्यर्थं, कर्तृत्वस्मयवर्जनम् ॥૧૧-૨૦॥

“આ પ્રમાણે પ્રકૃતિની પ્રતિલોભશક્તિને સહજ માનવાથી મોક્ષપ્રતિપાદક શાસ્ત્ર વ્યર્થ બનશે-એમ કહેવાનું બરાબર નથી. કારણ કે શાસ્ત્રથી દુઃખની નિવૃત્તિ માટે કર્તૃત્વના અભિમાનનું વર્જન થાય છે.”-આ પ્રમાણે વીસમા શ્લોકનો શબ્દાર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે; પ્રકૃતિની પ્રતિલોભશક્તિથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો મોક્ષના ઉપાય વગેરેને જણાવનારા મોક્ષશાસ્ત્રનું કોઈ જ ફળ ન હોવાથી તે નિરર્થક બનશે : આ પ્રમાણે કહેવાનું બરાબર નથી. કારણ કે તે તે મોક્ષશાસ્ત્રથી દુઃખના નાશ માટે પ્રકૃતિને; કર્તૃત્વાભિમાનનું વર્જન થાય છે.

અહીં એ સમજી લેવું જોઈએ કે પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ સાંખ્યદર્શનની માન્યતા મુજબ પુરુષ ચેતન છે. શુદ્ધસ્ફટિકની જેમ નિર્મળ અને અપરિણામી નિત્ય એક-સ્વભાવાવસ્થિત છે. પ્રકૃતિથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ ઈત્યાદિ ગુણો બુદ્ધિના છે. પુરુષના એ ગુણો નથી. સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ આ ત્રણ ગુણવાળી બુદ્ધિ પુરુષના ભોગસંપાદન માટે સૃષ્ટિની રચનામાં તત્પર છે. અનાદિકાળથી બંને વચ્ચે ભેદાગ્રહ હોવાથી પુરુષના ચૈતન્યનું અભિમાન બુદ્ધિને છે અને બુદ્ધિના(પ્રકૃતિના)

કર્તૃત્વનું અભિમાન પુરુષને છે. તેથી બુદ્ધિકૃત સુખ-
 દુઃખાદિનો ભોગ આત્મામાં ઔપચારિક છે. (પારમાર્થિક
 નથી.) અનાદિકાળથી પ્રકૃતિ અને પુરુષમાં ભોકતૃ-
 ભોગ્યભાવ છે. પ્રકૃતિમાં કર્તૃત્વ હોવા છતાં પુરુષના
 ચૈતન્યથી જ તે પ્રતીત થાય છે. ‘ચેતન એવી હું કરું છું.’
 ઈત્યાકારક પ્રતીતિ કર્તૃત્વના અભિમાનની છે. અચેતન
 એવી પ્રકૃતિને કર્તૃત્વના અભિમાનથી દુઃખનો અનુભવ થયે
 છતે આ દુઃખની નિવૃત્તિ કાયમ માટે મારે કઈ રીતે થશે
 આવો અધ્યવસાય વ્યક્ત થાય છે. ત્યારે દુઃખનિવૃત્તિના
 ઉપાયને જણાવનારા તે તે શાસ્ત્ર દ્વારા કરાતો ઉપદેશ
 પ્રધાન(પ્રકૃતિને) ઉપયોગી બનતો હોવાથી તેની અપેક્ષા
 છે... ઈત્યાદિ ભણાવનારા પાસેથી સમજી લેવું જોઈએ.
 સાંખ્યદર્શનના ગ્રંથોના વ્યવસ્થિત અધ્યયન વિના આ બધું
 સમજી શકાય એવું નથી. અહીં તો સામાન્યથી ખ્યાલ
 આવે એટલા પૂરતું જ જણાવ્યું છે. ॥૧૧-૨૦॥



સાધ્ધ્યોએ જણાવેલી વાત તેમને ત્યાં ક્યાં જણાવી
 છે તે જણાવવાપૂર્વક તેમાં દોષ જણાવાય છે-

વ્યક્તં કૈવલ્યપાદેડદઃ, સર્વં સાધ્ધ્વિતિ ચેન્ન તત્ ।

इत्थं हि प्रकृतेर्मोक्षो, न पुंसस्तददो वृथा ॥૧૧-૨૧॥

શ્લોકાર્થ સ્પષ્ટ છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ પૂર્વે
 જણાવેલું બધું યોગાનુશાસનના કૈવલ્ય નામના ચોથા પાદમાં

પ્રગટ છે. તેમાં કોઈ દોષ નથી. આ પ્રમાણે જે, સાંખ્યોએ જણાવ્યું છે તે બરાબર નથી. કારણ કે ઉપર જણાવ્યા મુજબ મોક્ષની પ્રાપ્તિ પ્રકૃતિને થશે. તેણીના જ કર્તૃત્વના અભિમાનની નિવૃત્તિ થવાથી દુઃખનિવૃત્તિ પણ પ્રકૃતિને સક્ષત છે, પુરુષને નહિ. પુરુષ બદ્ધ ન હોવાથી તે મુક્ત નહીં થાય. કારણ કે ‘મુચ્’ ધાતુ(ક્રિયાપદ)નો અર્થ, ‘બંધનથી છૂટા થવું’ તે છે. પુરુષને બંધન જ ન હોય તો તેની મુક્તિ કઈ રીતે સક્ષત બને ? તેથી સાંખ્યો જે કહે છે તે (હવે પછી જણાવાય છે તે) નકામું છે. માત્ર ગળું સૂકવવાનું જ તેનું ફળ છે. ॥૧૧-૨૧॥



સાંખ્યો જે નિરર્થક જણાવે છે : તે જણાવાય છે-

પઞ્ચવિંશતિતત્ત્વજ્ઞો, યત્ર તત્રાશ્રમે રતઃ ।

જટી મુણ્ડી શિખી વાડપિ મુચ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥૧૧-૨૨॥

“જે કોઈ પણ આશ્રમ(ગૃહસ્થાશ્રમાદિ)માં રહેલો જટાધારી, મુંડન કરાવેલ અથવા માથે ચોટલી રાખનાર હોય તોપણ પુરુષ, પ્રકૃતિ... ઈત્યાદિ પચીસ તત્ત્વનો જ્ઞાતા હોય તો તે મુક્ત થાય છે, એમાં કોઈ શંકા નથી.” આ પ્રમાણે બાવીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. આ શ્લોકમાં સાંખ્યોએ જે જણાવ્યું છે, તે નિરર્થક છે. કારણ કે આ શ્લોકમાં પુરુષાદિ પચીસ તત્ત્વના જ્ઞાનથી પુરુષની જ મુક્તિ જણાવી છે. પરંતુ તે તેમને ત્યાં સક્ષત નથી.



પુરુષને પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ પ્રતિબિંબસ્વરૂપ જેમ ઔપચારિક ભોગ મનાય છે, તેમ મુક્તિનો વ્યવહાર પણ ઉપચારથી થાય છે. વાસ્તવિક મુક્તિ તો પ્રકૃતિની છે- આ પ્રમાણે નહીં કહેવું જોઈએ. કારણ કે એ રીતે પુરુષમાં મુક્તિ ઉપચારથી માનવામાં આવે તો પુરુષમાં ચૈતન્ય ઔપચારિક છે અને બુદ્ધિમાં તે વાસ્તવિક છે-એ પ્રમાણે પણ સારી રીતે કહી શકાશે. ‘પુરુષમાં ઔપચારિક ચૈતન્ય માનવામાં બાધક છે, તેથી ચૈતન્ય વાસ્તવિક જ પુરુષમાં મનાય છે-’ આ કથન ઉચિત નથી. જ્યાં જ્ઞાન, કૃતિ વગેરે ગુણો હોય છે ત્યાં જ ચૈતન્ય પ્રતીત થાય છે. ચેતનોઽહં કરોમિ... ઈત્યાદિ પ્રતીતિના કારણે કૃતિ વગેરે ગુણોના અધિકરણમાં જ ચૈતન્ય બધાને અનુભવાય છે. તો શું કારણ છે કે જેથી કૃતિ વગેરે ગુણો બુદ્ધિમાં અને ચૈતન્ય પુરુષમાં આ રીતે જુદા જુદા અધિકરણમાં મનાય છે ?

“ચૈતન્યની સાથે આત્મામાં કૃતિ વગેરે ગુણો માની લેવામાં આવે તો આત્મામાં પરિણામિત્વ માનવાનો પ્રસક્ક આવશે. આ પ્રસક્ક જ ચૈતન્ય અને કૃતિ વગેરે ગુણોને એક અધિકરણમાં માનવામાં બાધક છે.” આ પ્રમાણે નહીં કહેવું જોઈએ. કારણ કે આત્માને પરિણામી માન્યા પછી પણ આત્મદ્રવ્યના સંબંધનો અપાય થતો નથી. અન્યથા પરિણામને માન્યા પછી પરિણામીનો સંબંધ રહેતો નથી. તેનો અપાય(અભાવ) થાય છે-એમ માની લેવામાં આવે તો ચિત્તના પણ પરિણામાંતર વખતે ચિત્તના અન્વય-

(સંબંધ)ના અપાયનો પ્રસંગ આવવાથી ચિત્તને પણ પરિણામી માની શકાશે નહીં. કારણ કે ચિત્તનો દરેક ક્ષણે પૂર્વપૂર્વસ્વરૂપે નાશ થતો અનુભવાય છે છતાં દરેક ક્ષણે ચિત્તનો સંબંધ તો છે જ... એ સ્પષ્ટ છે. તેથી પરિણામિત્વ માન્યા પછી પણ આત્માનો સંબંધ દરેક ક્ષણે રહી શકશે.

“અતીતાડનાગતં સ્વરૂપતોઽસ્ત્યધ્વભેદાદ્ ધર્માણામ્”
 ॥૪-૧૨॥; “તે વ્યક્તસૂક્ષ્મા ગુણાત્માનઃ” ॥૪-૧૩॥ અને
 “પરિણામૈકત્વાદ્ વસ્તુતત્ત્વમ્” ॥૪-૧૪॥... આ યોગ-
 સૂત્રોના અર્થની વિચારણા કરીએ તો સમજાશે કે અતીતાદિ
 ત્રણ કાળના ધર્મોનો ભેદ હોવા છતાં તે બધા અડ્ડાકિ-
 ભાવમાં(એકરૂપે) પરિણત થવાથી તે બધાનો એક જ
 ચિત્તસ્વરૂપ પરિણામ હોવાથી ચિત્તના અન્વયના અપાયનો
 પ્રસંગ આવતો નથી.

કહેવાનો આશય એ છે કે યોગાનુશાસનનાં એ સૂત્રોથી
 એ જણાવ્યું છે કે અતીતકાલીન અને અનાગતકાલીન
 પરિણામ તે તે સ્વરૂપે વર્તમાન વસ્તુમાં વિદ્યમાન છે.
 અધ્વ-કાળભેદથી તે તે પરિણામને વસ્તુમાં રહેવામાં કોઈ
 વિરોધ નથી. અતીતકાલીન વસ્તુ અતીતસ્વરૂપે અને
 અનાગતકાલીન વસ્તુને અનાગતસ્વરૂપે વસ્તુમાં માનવામાં
 ન આવે તો; યોગી જનોને ત્રણે કાળના પદાર્થોનું જે
 પ્રત્યક્ષ થાય છે તે નહીં થાય. કારણ કે પ્રત્યક્ષની પ્રત્યે
 તેના વિષયની વિદ્યમાનતા હોવી જોઈએ. અન્યથા વિષયની
 વિદ્યમાનતાના અભાવમાં પ્રત્યક્ષ નહીં થાય. તેથી

અનાગતાદિ વસ્તુને તે તે સ્વરૂપે વર્તમાનમાં વિદ્યમાન
 મનાય છે. અતીતાદિ ધર્મોને વર્તમાન સ્વરૂપે માનવામાં
 વિરોધ છે. સ્વ-સ્વરૂપે વિદ્યમાન માનવામાં વિરોધ નથી.
 શાંત(અતીત), ઉદિત(વર્તમાન) અને અવ્યપદેશ્ય
 (અનાગત) : આ ત્રણ જે ધર્મ છે, તેમાં અનુગત
 (અન્વિત-સંબદ્ધ) હોવાવાળો ધર્મી છે. ભૂત, ભવિષ્યત્
 અને વર્તમાન જે ઘટ આદિ ધર્મ છે, તેમાં સર્વદા અન્વિત
 મૃત્તિકા ધર્મી છે. તે વ્યક્ત(પ્રગટ-ઉદિત-વર્તમાન) અને
 સૂક્ષ્મ(અવ્યક્ત, શાંત, અવ્યપદેશ્ય) ધર્મો સત્ત્વાદિ ગુણોના
 જ સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને
 આકાશ : આ પાંચ મહાભૂતો તે ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ
 અને શબ્દ : આ પંચતન્માત્ર સ્વરૂપ છે. એ પંચતન્માત્ર
 અને અગિયાર ઈન્દ્રિયો(સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણે-
 ન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રવણેન્દ્રિય તેમ જ વાક્, પાણિ,
 પાદ, પાયુ અને ઉપસ્થ સ્વરૂપ કર્મેન્દ્રિયો તથા મન : આ
 અગિયાર) અહંકાર સ્વરૂપ છે. અહંકાર મહત્તત્ત્વસ્વરૂપ
 છે. મહત્તત્ત્વ પ્રધાન(પ્રકૃતિ)સ્વરૂપ છે અને પ્રધાન
 સત્ત્વાદિ(રજસ, તમસ) ત્રણ ગુણસ્વરૂપ છે. આવી રીતે
 આ સૃષ્ટિપ્રપંચ સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ ગુણસ્વરૂપ છે. આથી
 સ્પષ્ટ છે કે અનેકોના પરિણામો પણ એકસ્વરૂપ હોવાથી
 વસ્તુતત્ત્વ પણ એકસ્વરૂપ છે. તેથી સર્વત્ર ચિત્ત અન્વિત
 બનતું હોવાથી ચિત્તના અનન્વયનો પ્રસંગ આવતો નથી.
 આ પ્રમાણે સાદ્બ્યોએ જણાવેલી વાત અપરાબ્ધ નથી.

કારણ કે આ બધું વિચારીએ તો વસ્તુતઃ આત્મામાં જ એ સક્ષત છે. “આત્માને કૂટસ્થ સ્વરૂપે વર્ણવનારી શ્રુતિના કારણે આત્માને પરિણામી માનતા નથી.” આ પ્રમાણે કહેવાનું ઉચિત નથી. કારણ કે તેવી આત્માની અવસ્થા; શરીરનો ભેદ થયા પછી અર્થાદ્ અશરીરી બન્યા પછી પ્રાપ્ત થતી હોય છે. તે અપેક્ષાએ શ્રુતિ દ્વારા આત્માની કૂટસ્થતા વર્ણવી છે. તેથી સંસારદશામાં આત્માની એ અવસ્થા ન હોવા છતાં શ્રુતિનો વિરોધ નહીં આવે... ઈત્યાદિ સારી રીતે વિચારીને તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ.

॥૧૧-૨૨॥



દૂષણાંતર જણાવાય છે-

બુદ્ધ્યા સર્વોપપત્તૌ ચ, માનમાત્મનિ મૃગ્યતે ।

સંહત્યકારિતા માનં, પારાર્થ્યનિયતા ચ ન ॥૧૧-૨૩॥

આશય એ છે કે ઉપર જણાવ્યા મુજબ આત્માને પરિણામી માની લેવાથી કોઈ દોષ આવતો નથી. આમ છતાં ખરેખર તો બુદ્ધિને માન્યા પછી આત્મા-પુરુષને માનવાની જ આવશ્યકતા નથી. તે જણાવીને આ શ્લોકથી પુરુષની કલ્પનામાં જણાવેલા પ્રમાણનું નિરાકરણ કરાય છે.

“બુદ્ધિથી જ લોકપ્રસિદ્ધ સર્વ વ્યવહાર સક્ષત થતો હોય ત્યારે આત્માની કલ્પના માટે પ્રમાણ શોધવું પડે એવું

છે. અર્થાદ્ આત્મા-પુરુષને માનવા માટે કોઈ પ્રમાણ નથી. ‘પારાર્થનિયત એવી સંહત્યકારિતા પ્રમાણ છે.’ આ પ્રમાણે કહી શકાશે નહીં.” આ ત્રેવીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ બુદ્ધિથી જ (મહત્તત્ત્વથી જ) સકલ લોકયાત્રા(વ્યવહાર)નો નિર્વાહ થયે છે તે; કૃત્તિ, વગેરેના આશ્રયથી (બુદ્ધિથી) અતિરિક્ત આત્માની કલ્પનામાં પ્રમાણ શોધવું જોઈએ. કારણ કે કૃત્યાદિસંહયરિત ચૈતન્યની પ્રતીતિ થતી હોવાથી ચૈતન્ય બુદ્ધિમાં જ માનવું જોઈએ. તેથી ચૈતન્યના આશ્રય તરીકે પુરુષને માનવાની આવશ્યકતા નથી.

પારાર્થનિયત એવી સંહત્યકારિતા જ પુરુષની કલ્પનામાં પ્રમાણ છે. આશય એ છે કે યત્ર યત્ર સંહત્ય-કારિતા, તત્ર તત્ર પરાર્થકત્વમ્ યથા શય્યાશયનાસનાદયર્થા:- આ નિયમથી બુદ્ધિમાં પરાર્થકત્વ સિદ્ધ થાય છે. એમાં જે પર છે તે જ પુરુષ છે. આ રીતે પુરુષની કલ્પનામાં અનુમાનપ્રમાણ ઉપલબ્ધ છે. ભાવ એ છે કે અનેક કારણો ભેગા થઈને જે કાર્ય કરે છે; તે બીજા માટે હોય છે. દા.ત. શય્યા, પલંગ અને આસન વગેરે પદાર્થો અનેક કારણોથી નિષ્પન્ન હોવાથી તે તે બીજાઓ(તેને વાપરનારાઓ) માટે છે. તેમ બુદ્ધિ; સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ ગુણો સમુદાયથી અર્થક્રિયાને(તે તે કાર્યને) કરે છે, તેથી તે પર માટે છે. સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ આં ચિત્ત સ્વરૂપ પરિણામને ધારણ કરે છે અને તે ભેગા થઈને કાર્ય કરે છે; આથી તે

પર માટે છે. અહીં જેના માટે તે કાર્ય છે, તે પર પુરુષ છે. આ પ્રમાણે “તદસંઙ્ખ્યેયવાસનાભિશ્ચિત્ર-મપિ પરાર્થ સંહત્ય-કારિત્વાદ્” ॥૪-૨૪॥ આ યોગસૂત્રમાં જણાવ્યું છે. આશય સ્પષ્ટ છે કે ચિત્ત જનમ-જનમના અસંખ્ય સંસ્કારોથી વાસિત હોવા છતાં તે બીજા માટે છે, સ્વાર્થ માટે નથી. કારણ કે તે; ફલેશ, કર્મ, વાસના, વિષય, ઈન્દ્રિયોના સમુદાયથી કાર્ય કરે છે. જે સંહત્યકારી છે તે પરાર્થ છે. તેમાં જે પર છે તે અહીં પુરુષ છે. આ રીતે અનુમાનપ્રમાણ જ પુરુષની કલ્પનામાં માન(પ્રમાણ) છે. પરંતુ તે સાંખ્યોએ બતાવેલું પ્રમાણ બરાબર નથી. (તેનું કારણ ચોવીસમા શ્લોકથી જણાવાશે.) ॥૧૧-૨૩॥



સાંખ્યોએ દર્શાવેલ અનુમાનપ્રમાણમાં દોષ જણાવાય છે-

સત્ત્વાદીનામપિ સ્વાક્ષિન્યુપકારોપપત્તિતઃ ।

બુદ્ધિર્નામૈવ પુંસસ્તત્, સ્યાચ્ચ તત્ત્વાન્તરવ્યયઃ ॥૧૧-૨૪॥

“સત્ત્વાદિ ધર્મોનો ઉપકાર પોતાના આશ્રયમાં પણ સજ્જત હોવાથી પૂર્વે જણાવેલ પરાર્થકત્વમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. આ રીતે બુદ્ધિથી જ સર્વ સિદ્ધ થતું હોય તો આત્માનું નામ જ બુદ્ધિ છે. તેમ જ અહંકારાદિ તત્ત્વોનો પણ ઉચ્છેદ થશે. અર્થાત્ તેને માનવાની આવશ્યકતા

નથી.”-આ પ્રમાણે ચોવીસમા શ્લોકનો સામાન્ય અર્થ છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ પુરુષની કલ્પનામાં પ્રમાણ તરીકે સંહત્યકારિતાના કારણે પરાર્થકત્વનું જે અનુમાન છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો પરંતુ તે બરાબર નથી. કારણ કે સત્ત્વાદિ ધર્મો ખોતાના આશ્રય બુદ્ધિ ઉપર પણ ઉપકાર કરી શકે છે. અર્થાત્ ફળનું આધાન કરી શકે છે. તેથી ‘સંહત્યકારી પરાર્થક જ હોય છે’-આ નિયમમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. “શયન, શય્યા અને આસનાદિની જેમ પરાર્થકતા સત્ત્વાદિમાં સિદ્ધ થવામાં કોઈ દોષ નથી.” આ પ્રમાણે નહીં કહેવું જોઈએ. કારણ કે શયનાદિમાં જે સંહત્યકારિતા છે, તેના કરતાં વિલક્ષણ એવી સંહત્યકારિતા સત્ત્વાદિમાં છે. તેથી તેને લઈને સત્ત્વાદિમાં પરાર્થકતા સિદ્ધ નહીં થાય. અન્યથા શયનાદિની સંહત્યકારિતાથી જેમ સંહત શરીરાદિ સ્વરૂપ પરાર્થની સિદ્ધિ થાય છે તેમ સંહત પરાર્થની સિદ્ધિ થશે. અસંહત પુરુષ સ્વરૂપ પરાર્થની સિદ્ધિ નહીં થાય.

સત્ત્વાદિની સંહત્યકારિતાને લઈને સંહતપરાર્થની સિદ્ધિ થાય તો તે પરાર્થની સંહત્યકારિતાને લઈને બીજા સંહતપરાર્થની સિદ્ધિ થશે... એમ કરવાથી અનવસ્થાનો પ્રસંગ આવશે. એ અનવસ્થાના પ્રસંગભયથી સત્ત્વાદિની સંહત્યકારિતાથી અસંહતપરાર્થની જ સિદ્ધિ થશે-આ પ્રમાણે યદ્યપિ કહી શકાય છે. પરંતુ ધર્મમાત્રમાં સાશ્રયત્વનિરૂપિત

વ્યાપ્તિ હોવાથી સત્ત્વાદિ ધર્મો આશ્રય માટે(બુદ્ધિ સ્વરૂપ આશ્રય માટે)ના જ મનાય છે. યત્ર ધર્મત્વં તત્ર સાશ્રયત્વમ્- આ નિયમ છે. જે જે ધર્મો છે; તે તે સાશ્રય (આશ્રયવાળા) હોય છે. આથી સમજી શકાશે કે સત્ત્વાદિ ભેગા થઈને જે જે કાર્ય કરે છે તે પોતાના આશ્રય બુદ્ધિ માટે કરે છે. પર એવા પુરુષ માટે નહીં. આ પ્રમાણે બુદ્ધિથી જ સત્ત્વાદિનું સાફલ્ય હોવાથી બુદ્ધિ વગેરેથી કોઈ અતિરિક્ત આત્મા સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં. તેથી બુદ્ધિ એ પુરુષનું જ નામ છે. તેમ જ જેમ પુરુષને માનવાની (બુદ્ધ્યતિરિક્ત પુરુષને માનવાની) આવશ્યકતા નથી તેમ બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થનારા અહંકારાદિને પણ બુદ્ધિથી અતિરિક્ત માનવાની જરૂર નથી. તેથી તત્ત્વાંતરનો ઉચ્છેદ થશે. ॥૧૧-૨૪॥



તત્ત્વાંતરનો વ્યય(ઉચ્છેદ) કઈ રીતે થશે : તે જણાવાય છે-

વ્યાપારભેદાદેકસ્ય, વાયોઃ પન્નવિધત્વવત્ ।

અહઙ્કારાદિસજ્ઞાનોપપત્તિસુકરત્વતઃ ॥૧૧-૨૫॥

“ઉપર જવું, નીચે જવું... ઈત્યાદિ વ્યાપાર(કર્મ) વિશેષના કારણે એક જ વાયુ; જેમ પાંચ પ્રકારનો મનાય છે તેમ અહઙ્કારાદિ વ્યાપારવિશેષને ઉત્પન્ન કરનારી બુદ્ધિ અહઙ્કારાદિ સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરે છે. આથી અહંકારાદિ-

સંજ્ઞાઓની સફળિ સરળતાથી થતી હોવાથી નિરર્થક તત્વાંતર માનવાની આવશ્યકતા નથી.” આ પ્રમાણે પચીસમા શ્લોકનો અર્થ છે.

આશય સ્પષ્ટ છે કે પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન-આ પાંચ પ્રકારનો વાયુ છે. મુખ અને નાસિકાથી નીકળનારા વાયુને પ્રાણવાયુ કહેવાય છે. જલાદિને શરીરના નીચેના ભાગમાં લઈ જનારા વાયુને અપાનવાયુ કહેવાય છે. ખાધેલા અન્નાદિને પચાવવા માટે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનાર વાયુને સમાનવાયુ કહેવાય છે. અન્નાદિને શરીરના ઉપરના ભાગમાં લઈ જનાર વાયુને ઉદાનવાયુ કહેવાય છે અને શરીરની નાડીઓનાં મુખોને ફેલાવનાર વાયુને વ્યાન વાયુ કહેવાય છે. મુખનિર્ગમનાદિ તે તે વ્યાપારોને લઈને એક જ પ્રકારનો પણ વાયુ પાંચ પ્રકારનો વર્ણવાય છે. આવી જ રીતે બુદ્ધિમાં પણ તેણીના અલ્પકારાદિ વ્યાપારને લઈને તે તે અલ્પકારાદિ સંજ્ઞાઓની ઉપપત્તિ સારી રીતે કરી શકાય છે. જ્યારે બુદ્ધિ, અલ્પકાર (હું, હું... ઈત્યાદિ સ્વરૂપ અધ્યવસાય) વ્યાપારને ઉત્પન્ન કરતી હોય ત્યારે બુદ્ધિને અલ્પકાર કહેવી અને તે(બુદ્ધિ) જ જ્યારે પ્રસુમ(કાર્ય કરવાથી વિરામ પામેલી) સ્વભાવવાળી એવી કાર્યાનુકૂલ સ્વરૂપયોગ્યતાવાળી હોય ત્યારે તેને પ્રકૃતિ તરીકે કહેવી. બુદ્ધિથી અતિરિક્ત અલ્પકાર કે પ્રકૃતિ વગેરે સ્વરૂપ નિરર્થક તત્વાંતરની કલ્પના કરવાની

આવશ્યકતા નથી. ॥૧૧-૨૫॥



સાંખ્યમતમાં દૂષણાંતર જણાવાય છે-

પુંસશ્ચ વ્યઙ્ગકત્વેઽપિ, કૂટસ્થત્વમયુક્તિમત્ ।

અધિષ્ઠાનત્વમેતચ્चेत्તદેત્યાદિ નિરર્થકમ્ ॥૧૧-૨૬॥

પુરુષને વ્યઙ્ગ માનવામાં પણ કૂટસ્થત્વ (અપરિણા-
મિતા) અયુક્ત બને છે. તેથી તેને અધિષ્ઠાન સ્વરૂપ જ
વ્યઙ્ગ માની લેવામાં આવે તો 'યોગાનુશાસન'ના (૧-૩)
સૂત્રમાં તદા... ઇત્યાદિ જે લખ્યું છે, તે નિરર્થક બનશે.
આ પ્રમાણે છઠ્વીશમા શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ
બુદ્ધિ દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલા ઘટાદિની અભિવ્યક્તિ પુરુષના
પ્રતિબિંબના કારણે થાય છે. તેથી પુરુષ વસ્તુતઃ જ્ઞાતા
નથી પરંતુ અભિવ્યક્ત છે. અભિવ્યક્ત તેને કહેવાય છે કે
જે અભિવ્યક્તિનો જનક છે. આ રીતે પુરુષમાં અભિ-
વ્યક્તિનું જનકત્વ આવવાથી અકારણમકાર્યં ચ પુરુષઃ આ
વચનનો વ્યાધાત થશે. કારણ કે પુરુષને કોઈનું પણ;
કારણ કે કાર્ય માનવામાં આવતું નથી અને પુરુષને
અભિવ્યક્તિનો જનક માનવાનો પ્રસંગ આવે છે. આથી
સમજી શકાશે કે પુરુષમાં વ્યઙ્ગત્વ માનવાથી અકારણ
અને અકાર્યમાં રહેવાવાળું કૂટસ્થત્વ માનવાનું યુક્તિમત્ નથી.

“પુરુષ, સદાને માટે એક જ સ્વરૂપવાળો હોવાથી અભિવ્યક્તિજનકત્વ સ્વરૂપ અભિવ્યક્તિજનકત્વ નથી મનાતું પરંતુ અભિવ્યક્તિદેશાશ્રયત્વ સ્વરૂપ અધિષ્ઠાનત્વ જ અભિવ્યક્તિજનકત્વ મનાય છે. ઘટાદિ વિષયોની જે અભિવ્યક્તિ થાય છે તે પુરુષમાં થાય છે. તે પ્રતિબિંબાત્મક દેશનું આશ્રયત્વ પુરુષમાં હોવાથી તાદૃશ અભિવ્યક્તિજનકત્વ સંજ્ઞત બને છે.”-આ પ્રમાણે નહીં કહેવું જોઈએ. કારણ કે તેથી ‘તદા દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપાવસ્થાનમ્’ ॥૧-૩૧-આ યોગસૂત્ર નિરર્થક બનશે. ‘ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ થાય ત્યારે પુરુષનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન હોય છે.’ આ અર્થને જણાવનારું એ સૂત્ર છે. પરંતુ પુરુષ સદાને માટે એક જ સ્વરૂપમાં રહેતો હોય તો ‘ત્યારે (તદા)’ આ પ્રમાણે જણાવવાનો કોઈ જ અર્થ નથી. કોઈ પણ સમયે પુરુષનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન ન હોય તો; તે પ્રમાણે જણાવવાનું બરાબર ગણાય. સૂત્રમાં તદા પદનું ગ્રહણ કર્યું છે; પણ તેનું વ્યાવર્ત્ય(વ્યવચ્છેદ) કોઈ નથી. યદ્યપિ પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ અતાત્વિકરૂપે જ પુરુષને ચિત્તની વૃત્તિઓનું ગ્રહણ છે. વિવેકખ્યાતિની અનુદિત અવસ્થામાં ચિત્તવૃત્તિઓનું સાદૃશ્ય હોવાથી કાલ્પનિક જ સ્વરૂપાવસ્થાન છે અને ત્યાર પછી વિવેક-ખ્યાતિ ઉદિત થવાથી ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ થવાથી પુરુષનું સ્વરૂપાવસ્થાન પણ કાલ્પનિક છે. તેથી તેની અપેક્ષાએ તદા... ઇત્યાદિ સૂત્ર નિરર્થક નથી. પરંતુ આ

રીતે સૂત્રના વિષયને કાલ્પનિક માની લેવામાં આવે તો સર્વજનપ્રસિદ્ધ ઘટાદિવ્યવહારના વિષયને પણ કાલ્પનિક માનવાનો પ્રસક્ક આવશે, જેથી શૂન્યવાદીઓના (બૌદ્ધોના) મતમાં પ્રવેશ થશે. ॥૧૧-૨૬॥



સાદૃશ્યમતમાં જ અનુપપત્ત્યંતર જણાવાય છે-

નિમિત્તત્વેઽપિ કૌટસ્થ્યમથાસ્યાપરિણામતઃ ।

સ્યાદ્ ભેદો ધર્મભેદેન, તથાપિ ભવમોક્ષયોઃ ॥૧૧-૨૭॥

“પુરુષમાં નિમિત્તકારણત્વ માનવા છતાં તેની અપરિણામિતાના કારણે કૌટસ્થ્ય પુરુષમાં મનાય છે, તોપણ ધર્મના ભેદથી ભવ અને મોક્ષમાં ભેદ થશે.”-આ પ્રમાણે સત્તાવીશમા શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે. આશય એ છે કે પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ શૂન્યવાદનો પ્રસક્ક ન આવે એ માટે પુરુષને અધિષ્ઠાનસ્વરૂપ માનવાના બદલે નિમિત્તકારણ મનાય છે. તેથી સત્ત્વ(બુદ્ધિ)નિષ્ઠ અભિવ્યક્ત્ય એવી ચિત્શક્તિની પ્રત્યે પુરુષ નિમિત્તકારણ છે. તે પરિણામી ન હોવાથી તે કૂટસ્થ કહેવાય છે. પુરુષને જે અકારણ મનાય છે, તે ઉપાદાનકારણને લઈને મનાય છે. ઘટનું જેમ ઉપાદાનકારણ માટી છે, પટનું જેમ ઉપાદાનકારણ તંતુ છે તેમ પુરુષ કોઈનું ઉપાદાનકારણ નથી. ઉપાદાનકારણ જ પરિણામી હોય છે અને પરિણામ અવસ્થાંતરને પ્રાપ્ત કરવા

સ્વરૂપ છે. માટી ઘટસ્વરૂપે પરિણમે છે. પોતાની પૂર્વાવસ્થાથી(આકારાદિથી) ભિન્ન એવી ઘટાદિ અવસ્થાને માટી પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી ઘટાદિ માટીનો પરિણામ છે અને તે પરિણામવાળી માટી પરિણામિની છે. આથી સમજી શકાશે કે છવ્વીશમા શ્લોકમાં જણાવ્યા મુજબ તદા... ઈત્યાદિ નિરર્થક નહીં બને.-આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત દોષનું નિવારણ કરવા છતાં સાદ્બ્યોના મતમાં દોષ તો છે જ. એ સ્યાદ્ ભેદો... ઈત્યાદિ શ્લોકાર્થથી જણાવ્યું છે.

એનો આશય એ છે કે તદા...ઈત્યાદિ સૂત્રાંશ નિરર્થક ન પણ બને તો ય ભોગનિમિત્તત્વ અને ભોગનિમિત્તત્વા-ભાવ આ ધર્મના ભેદ(વિશેષ)થી સંસાર અને મોક્ષમાં ભેદ થશે અર્થાત્ એ બંનેમાં કથચ્છિદ્ ભેદ માનવાનું આવશ્યક છે. “મોક્ષમાં પણ સંસારાવસ્થાની જેમ ભોગનિમિત્તત્વ સ્વરૂપ પૂર્વસ્વભાવ તો છે પરંતુ ભોગનાં કારણોનો અભાવ હોવાથી ભોગની પ્રવૃત્તિ નથી. તેથી સંસાર અને મોક્ષમાં ભેદ કયો છે ?” આ પ્રમાણે કહીને કથચ્છિદ્ ભેદ માનવાનું યદ્યપિ નિવારી શકાય છે. પરંતુ આ રીતે માનવાથી એક જ પુરુષમાં ભવ અને મોક્ષ: આ ઉભય સ્વભાવમાં વિરોધ આવશે. તેના પરિહાર માટે એમ કહેવામાં આવે કે ‘પુરુષમાં બે સ્વભાવ નથી પરંતુ ઉભયનો એક જ સ્વભાવ છે.’ તો આ રીતે પ્રકારાંતરથી સ્યાદ્વાદને જ માની લેવાનો પ્રસક્ત આવશે. ખરી રીતે તો તેનો સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ.

વ્યર્થ ખેદ કરવાથી કોઈ જ લાભ નથી. ॥૧૧-૨૭॥



સાધ્યોએ શ્લો.નં.૧૮માં જણાવ્યા મુજબ જે અતિ-
પ્રસન્નનું નિવારણ કર્યું હતું-તે શક્ય નથી, તે જણાવાય છે-

પ્રસન્નતાદવસ્થયં ચ, બુદ્ધેર્ભેદેઽપિ તત્ત્વતઃ ।

પ્રકૃત્યન્તે લયે મુક્તેર્ન ચેદવ્યાપ્યવૃત્તિતા ॥૧૧-૨૮॥

“દરેક આત્માની પ્રત્યે બુદ્ધિનો ભેદ માન્યા પછી
પણ પ્રકૃતિની વિશ્રાન્તાવસ્થામાં દુઃખનો ધ્વંસ થયે છતે;
એક આત્માની મુક્તિથી બધાની મુક્તિ થવાનો પ્રસંગ
વિદ્યમાન છે જ. કારણ કે મુક્તિને અવ્યાપ્યવૃત્તિ(આંશિક)
માનતા નથી.”-આ રીતે અઠાવીશમા શ્લોકનો યથાશ્રુતાર્થ
સમજી શકાય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે અઠારમા શ્લોકમાં જણાવ્યા મુજબ
બુદ્ધિ એક હોવા છતાં દરેક આત્મા માટે તે નિયત છે;
કોઈ એક માટે નથી. વિવેકખ્યાતિના(ભેદજ્ઞાનના) ઉદયથી
તે તે પુરુષની ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ થવાથી કૈવલ્યપ્રાપ્તિ
પછી તે તે પુરુષની પ્રત્યે પ્રકૃતિ વિશ્રાંત બની ફરીથી તે તે
પુરુષની પ્રત્યે પરિણામને આરંભતી નથી. તેથી એક
પુરુષની મુક્તિ થવાથી અન્ય બધાની મુક્તિનો પ્રસન્ન યદ્યપિ
આવતો નથી. પરંતુ એ મુજબ પ્રત્યાત્મનિયત બુદ્ધિનો
ભેદ સ્વીકારવા છતાં; પ્રકૃતિની વિશ્રાંત(સ્વકાર્યથી વિરામ

“એક જ વૃક્ષમાં જેમ શાખાવચ્છેદેન(શાખાના દેશમાં) સંયોગ[કપિ(વાંદરો)સંયોગ] હોય છે અને મૂલા-વચ્છેદેન તેનો અભાવ હોય છે તેમ તે તે પુરુષનિયત-બુદ્ધ્યવચ્છેદેન પ્રકૃતિમાં મુક્તત્વ અને અમુક્તત્વનો વિરોધ નથી.”-આ પ્રમાણે નહીં કહેવું જોઈએ. કારણ કે સંયોગની જેમ મુક્તિ(મુક્તત્વ)ને અવ્યાખ્યવૃત્તિ માનતા નથી. અન્યથા મુક્તત્વને સંયોગની જેમ અવ્યાખ્યવૃત્તિ[દિશતઃ વૃત્તિ(રહેવું તે) અને દેશતઃ તેનો અભાવ] માનવામાં આવે તો મુક્તમાં પણ અમુક્તત્વના વ્યવહારનો પ્રસંગ આવશે. પ્રકૃતિમાં તે તે પુરુષની અપેક્ષાએ મુક્તત્વ અને અમુક્તત્વનો વ્યવહાર યદ્યપિ ઈષ્ટ છે, પરંતુ પ્રકૃતિની નિવૃત્તિ માનવામાં ન આવે તો મુક્ત બનેલા પુરુષ-આત્માને ભવસ્થ શરીરને લઈને ભોગનો(પ્રતિબિંબાત્મક ભોગનો) પ્રસંગ આવશે. તેથી પ્રકૃતિની સર્વથા નિવૃત્તિ માનવાનું આવશ્યક છે.

43

ઉપર જણાવ્યા મુજબ એકની મુક્તિમાં બધાની મુક્તિ માનવાની આપત્તિના પરિહાર માટે બુદ્ધિને અનેક માનવામાં આવે તો જે દોષ પ્રાપ્ત થશે તે જણાવાય છે-

પ્રધાનભેદે ચૈતત્સ્યાત્કર્મ બુદ્ધિગુણઃ પુમાન્ ।

સ્યાદ્ ધ્રુવશ્ચાધ્રુવશ્ચેતિ, જયતાજ્જૈનદર્શનમ્ ॥૧૧-૨૧॥

“પ્રધાન-પ્રકૃતિને ભિન્ન ભિન્ન(અનેક) માનવામાં આવે તો તે કર્મસ્વરૂપ જ થશે અને તેથી બુદ્ધિ જેનો ગુણ છે એવો પુરુષ થશે, જે કથંચિદ્ ધ્રુવ(નિત્ય) અને કથંચિદ્ અધ્રુવ છે. આ રીતે જૈનદર્શન જ જય પામે છે.”-આ પ્રમાણે ઓગણત્રીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે એકની મુક્તિથી બધાની મુક્તિ માનવાની આપત્તિના પરિહાર માટે પ્રતિ-આત્મનિયત પ્રકૃતિને ભિન્ન માનવામાં આવે તો તે આત્માના ભોગ અને અપવર્ગ-(મોક્ષ)નું નિર્વાહક કર્મ જ હશે. પુરુષનો ગુણ બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિ, લબ્ધિ અને જ્ઞાન આ બધાનો એક અર્થ છે.

બુદ્ધિગુણવાળો પુરુષ કથંચિદ્ ધ્રુવ અને અધ્રુવ છે. દ્રવ્યને આશ્રયીને તે ધ્રુવ(નિત્ય) છે અને પર્યાય-(પરિણામ)ને આશ્રયીને તે અધ્રુવ-અનિત્ય છે. આ રીતે જૈનદર્શન જય પામે છે. કારણ કે તેમાં દોષના લેશ-(અંશ)નો પણ સ્પર્શ થતો નથી. “વિષય ગ્રહણ કરવા માટે સમર્થ હોવાથી પુરુષ ચિદ્રૂપ છે અને બુદ્ધિ વિકલ્પ

(સંકલ્પ-વિકલ્પ-વિચાર) સ્વરૂપ હોવાથી તે ગુણવાળો પુરુષ કઈ રીતે હોઈ શકે ? કારણ કે અંતર્મુખવ્યાપાર અને બહિર્મુખવ્યાપાર : આ બંનેમાં વિરોધ છે.”-આવી શંકા નહીં કરવી જોઈએ. કારણ કે એ બંને વ્યાપાર ક્રમે કરીને (એક સમયમાં નહીં) અનુભવાય છે તેથી ક્રમિક અનુભવના વિષયના એક ઉપયોગના સ્વભાવમાં કોઈ વિરોધ ન હોવાથી પુરુષને બુદ્ધિગુણવાળો માનવામાં કોઈ બાધ નથી.

॥૧૧-૨૯॥



જૈનદર્શનનો જય સિદ્ધ થવાથી પતંજલિએ જણાવેલા યોગલક્ષણમાં અવ્યામિદોષને જણાવાય છે-

તथा च कायरोधादावव्याप्तं प्रोक्तलक्षणम् ।

एकाग्रતાवधौ रोधे, वाच्ये च प्राचि चेतसि ॥૧૧-૩૦॥

આશય એ છે કે ઉપર જણાવ્યા મુજબ જૈનદર્શનની માન્યતામાં દોષનો લવ(અંશ) પણ ન હોવાથી એ દર્શન-પ્રસિદ્ધ યોગ પણ વાસ્તવિક છે. પતંજલિએ જણાવેલું યોગનું લક્ષણ તે યોગમાં સજ્જત થતું ન હોવાથી અવ્યામિ આવે છે-તે જણાવાય છે. શ્લોકાર્થ સ્પષ્ટ છે કે “ચિત્ત-વૃત્તિનો નિરોધ’ આ યોગનું લક્ષણ કાયાના નિરોધાદિ સ્વરૂપ યોગમાં સંગત થતું ન હોવાથી તેમાં અવ્યામિ આવે છે. એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ ચિત્તની વૃત્તિઓના નિરોધને જ

યોગ કહેવામાં આવે તો તેની પૂર્વાવસ્થામાં થનારી ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધસ્વરૂપ અવસ્થામાં લક્ષણસમન્વય ન થવાથી અવ્યાપ્તિ આવશે.”

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જૈનદર્શનની માન્યતા મુજબ મોક્ષની સાથે જોડી આપનાર આત્મવ્યાપારમાત્રને યોગ કહેવાય છે. તેથી મન, વચન, કાયાના અશુભ યોગોના નિરોધને પણ યોગ કહેવાય છે. માત્ર ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધને જ યોગ કહેવામાં આવે તો કાયનિરોધ અને વાગ્નિરોધમાં લક્ષણ સંક્રત ન થવાથી અવ્યાપ્તિ આવે છે. તેના નિવારણ માટે એમ કહેવામાં આવે કે ‘એકાગ્રતા અને નિરોધ માત્ર સાધારણ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ જ યોગ છે.’ તો કાયનિરોધાદિ લક્ષ્ય ન હોવાથી તેને લઈને અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. પરંતુ તેથી એકાગ્રતાની પૂર્વેની અવસ્થામાં (વિક્ષિપ્તાવસ્થામાં) અધ્યાત્માદિથી શુદ્ધ થયેલા ચિત્તને લઈને અવ્યાપ્તિ આવે છે. ॥૧૧-૩૦॥



એકાગ્રતાની પૂર્વેની અવસ્થામાં અધ્યાત્મ અને ભાવનાદિથી શુદ્ધ બનેલા ચિત્તને લઈને આવતી અવ્યાપ્તિના નિવારણ માટે સાધ્યો કહે છે-

યોગારમ્ભોઽથ વિક્ષિપ્તે, વ્યુત્થાનં ક્ષિપ્તમૂઢયોઃ ।

एकाग्रे च निरुद्धे च, समाधिरिति चेन्न तत् ॥૧૧-૩૧॥

“વિક્ષિપ્ત ચિત્ત હોય ત્યારે યોગનો આરંભ થાય છે. એ ચિત્ત, ક્ષિપ્ત કે મૂઢ હોય છે ત્યારે વ્યુત્થાન થાય છે અને એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ ચિત્ત હોય ત્યારે સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. (આ પ્રમાણે માની લેવાથી અવ્યાપ્તિ આવતી નથી.) આ મુજબ કહેવાનું બરાબર નથી. (તેનું કારણ હવે પછી જણાવાય છે.”-આ પ્રમાણે એકત્રીસમા શ્લોકનો અર્થ છે.

એનો આશય સ્પષ્ટ છે કે વિક્ષિપ્ત ચિત્ત હોતે છતે યોગનો આરંભ થાય છે. ત્યારે યોગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેમ જ ક્ષિપ્ત કે મૂઢ ચિત્ત હોય ત્યારે વ્યુત્થાન હોય છે, યોગનો આરંભ પણ નથી હોતો. એકાગ્ર કે નિરુદ્ધ ચિત્ત હોય ત્યારે સમાધિ(યોગ) હોય છે. આથી સમજી શકાશે કે એકાગ્ર ચિત્તની અવસ્થાની પૂર્વેની ત્રણ અવસ્થાઓમાં યોગનો અભાવ હોવાથી તે લક્ષ્ય જ નથી. તેથી અવ્યાપ્તિ આવતી નથી.

રજોગુણની ઉદ્વિક્ત અવસ્થાના કારણે ચિત્ત અસ્થિર હોય છે. બહિર્મુખ પ્રવૃત્તિને લઈને કલ્પિત એવા સુખ-દુઃખાદિ વિષયોમાં રજોગુણથી પ્રેરણા પામેલું એ ક્ષિપ્ત ચિત્ત હંમેશને માટે દૈત્ય અને દાનવોનું હોય છે. તમોગુણની ઉદ્વિક્ત અવસ્થાના કારણે કૃત્ય અને અકૃત્યનો વિભાગ કરવામાં અસફળ અને ક્રોધાદિ કષાયોના કારણે અકૃત્યમાં જ નિયમિત થયેલું ચિત્ત મૂઢ કહેવાય છે. સદાને માટે રાક્ષસ અને પિશાચ વગેરેનું મૂઢ ચિત્ત હોય છે. સત્ત્વગુણના

ઉદ્વેકથી દુઃખના સાધનનો પરિહાર કરવાપૂર્વક શબ્દાદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત ચિત્ત વિક્ષિપ્ત કહેવાય છે. સદાને માટે તે ચિત્ત દેવોનું હોય છે. આ ચિત્તની ત્રણેય અવસ્થાઓ સમાધિ(યોગ)માં ઉપયોગી બનતી નથી. એકાગ્રતા અને નિરુદ્ધ સ્વરૂપ બે અવસ્થાઓ જ સમાધિમાં ઉપયોગિની છે, જે સત્ત્વગુણના ઉત્કર્ષથી ક્રમશઃ અવસ્થિત બને છે. ઉદ્રિક્ત અવસ્થા અપ્રશસ્ત સ્વરૂપવાળી હોય છે અને ઉત્કર્ષ પ્રશસ્તાવસ્થાપત્ર હોય છે. ઉદ્રિક્તમાં અતિરેક હોય છે અને ઉત્કર્ષમાં પ્રાયુર્ય હોય છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ સાધ્ધ્યોએ જે કહ્યું તે બરાબર નથી. ॥૧૧-૩૧॥



સાધ્ધ્યોના એ કથનમાં અનુપપત્તિ જણાવાય છે-

યોગારમ્ભેઽપિ યોગસ્ય, નિશ્ચયેનોપપાદનાત્ ।

મદુક્તં લક્ષણં તસ્માત્, પરમાનન્દકૃત્ સતામ્ ॥૧૧-૩૨॥

“યોગના પ્રારંભકાળમાં પણ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ યોગનું વ્યવસ્થાપન કર્યું છે, તેથી મેં વર્ણવેલું યોગનું લક્ષણ વ્યુત્પત્ત આત્માઓને પરમાનંદને કરનારું છે.”-આ પ્રમાણે બત્રીસમા શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે. આશય સ્પષ્ટ છે કે નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ ‘ક્રિયમાણં કૃતમ્’ અર્થાત્ કરાતું કરાયેલું છે, આ સિદ્ધાંત સ્વીકૃત છે. આઘ સમયમાં જેની

અનુત્પત્તિ છે, તેની ઉત્પત્તિ આગળના સમયમાં પણ શક્ય નથી. આથી સમજી શકાશે કે નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ યોગના પ્રારંભકાળમાં પણ યોગનું અસ્તિત્વ છે. ‘આ નિશ્ચયનયની વાત છે. લોકવ્યવહારમાં એ પ્રસિદ્ધ નથી.’- આ પ્રમાણે નહીં કહેવું જોઈએ. કારણ કે વાસ્તવિક રીતે યોગવિશેષના પ્રારંભકાળમાં પણ કર્મક્ષય(નિર્જરા)સ્વરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેના અનુરોધથી ત્યાં યોગસામાન્યનો સદ્ભાવ માનવાનું આવશ્યક છે. અન્યથા યોગનો સદ્ભાવ ત્યાં ન હોય તો કર્મનિર્જરા સ્વરૂપ ફળની ઉપપત્તિ નહીં થાય. તેથી વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ પણ યોગના પ્રારંભ-કાળમાં યોગસામાન્યનું અસ્તિત્વ છે.

આ રીતે નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ યોગના પ્રારંભકાળમાં પણ યોગ છે. પતંજલિ દ્વારા વર્ણવાયેલું યોગનું લક્ષણ યોગપ્રારંભકાળને લઈને ત્યાં સંક્રત થતું ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ અનિવાર્ય જ છે. તેથી મેં કહેલું (અર્થાદ્ ગ્રંથકારશ્રીએ જણાવેલું) યોગનું લક્ષણ જ બરાબર છે. મોક્ષનું મુખ્ય કારણભૂત જે કોઈ પણ અનુષ્ઠાન છે, તેને યોગ કહેવાય છે. ‘મોક્ષમુખ્યકારણભૂત આત્મવ્યાપાર’ યોગના પ્રારંભકાળમાં પણ હોવાથી તે વખતના યોગમાં લક્ષણ સંક્રત થાય છે. તેથી ‘આ લક્ષણ અદુષ્ટ-નિર્દોષ છે.’ એમ માનીને વ્યુત્પન્ન(સદસદનો વિવેક કરવામાં સમર્થ)

આત્માઓને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતે નિર્દોષ
લક્ષણ વ્યુત્પન્ન જનોને પરમાનંદસ્વરૂપ મોક્ષનું કારણ બને
છે. અંતે યોગના લક્ષણમાં સદસદનો વિવેક કરી સદ્ભૂત
લક્ષણની પ્રતિપત્તિ દ્વારા પરમાનંદના ભાજન બની રહીએ
એ જ એક અભ્યર્થના. ॥૧૧-૩૨॥

॥ इति श्रीद्वात्रिंशदद्वात्रिंशिकायां
पातञ्जलयोगलक्षणविचारद्वात्रिंशिका ॥

अनल्पानतिविस्तारमनल्पानतिमेधसाम् ।
व्याख्यातमुपकाराय चन्द्रगुप्तेन धीमता ॥



